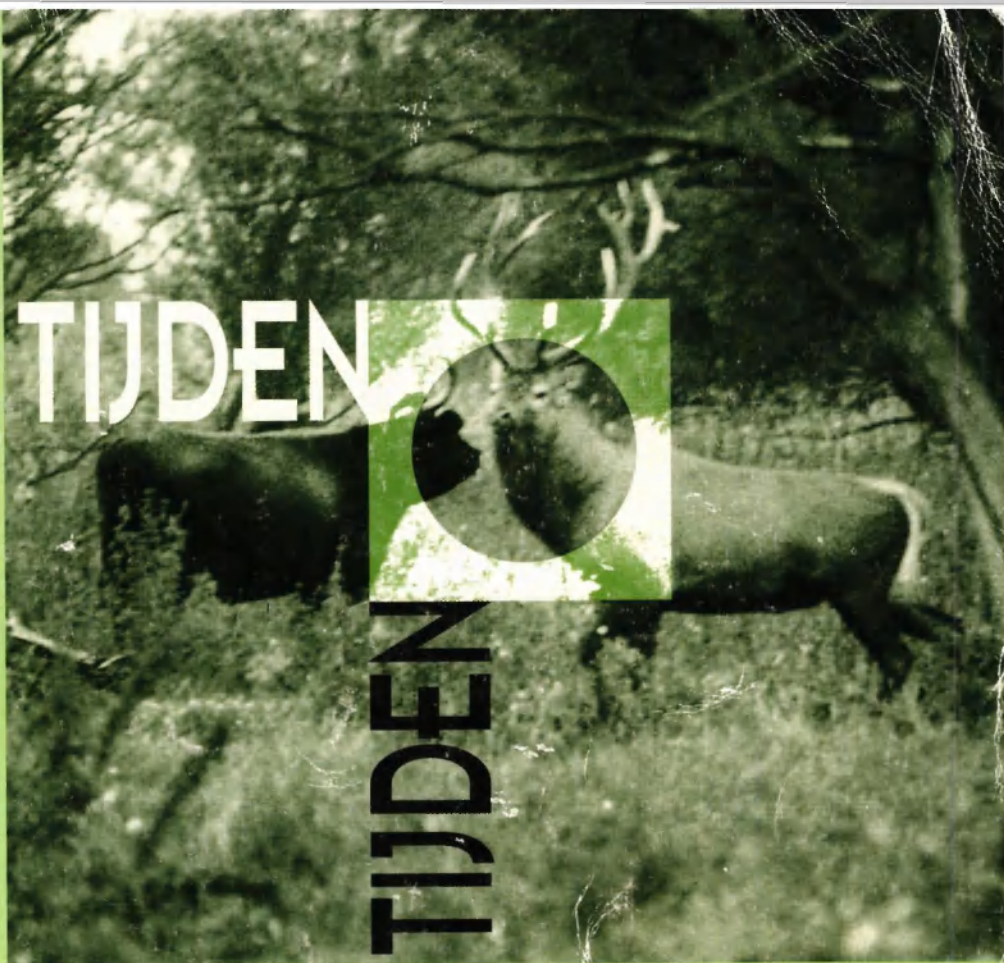

GOEDE TIJDEN

SLECHTE TIJDEN

ethiek rondom grote grazers

JW
J-7
022

Hdc 20

NE X

GOEDE TIJDEN, SLECHTE TIJDEN

ETHIEK RONDOM GROTE GRAZERS

Dit rapport werd geschreven in het kader van het prioriteitsprogramma Ethiek en Beleid van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), ressorterend onder het gebied van de Geesteswetenschappen. Het verzoek tot het schrijven van dit rapport was een initiatief van drs. D.A. Huitzing en ing. H. Kampf, werkzaam bij de Directie Natuurbeheer van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (LNV).

Het onderzoek werd uitgevoerd door de leerstoelgroep Toegepaste Filosofie van de Landbouwwuniversiteit Wageningen. Het rapport werd geschreven door:

Dr. J. Keulartz
Dr. H. v.d. Belt
Dr. B. Gremmen
Dr. I. Klaver
Prof.dr. M. Korthals

De begeleidingscommissie bestond uit:

Prof.dr. Tj. De Cock Buning (Secretaris v/h programma Ethiek en Beleid)
Drs. D.A. Huitzing (Directie Natuurbeheer van LNV)
Ing. H. Kampf (Directie Natuurbeheer van LNV)
Dhr. H. Piek (Hoofdmedewerker Natuurmonumenten)

Fotomateriaal: Ing. H. Kampf

INHOUDSOPGAVE

	Inleiding	1
I	Beheerders aan het woord	13
II	De juridische discussie	17
III	Individualisme versus holisme	21
IV	De theorie der concentrische cirkels	27
V	Natuur versus cultuur	31
VI	Natuur in het huidige beleid	35
VII	De ethische cartografie van Stone	41
VIII	Respect voor potentiële wildheid	43
IX	Deontische operatoren	47
X	Wat is authentieke wildheid?	51
	Conclusies	55
	Literatuur	63
	Bijlagen	67

INLEIDING

Wereldwijd is het met de biodiversiteit slecht gesteld. Ook in het dichtbevolkte Nederland, met zijn intensieve agrarische en zijn expansieve chemische sector, is de achteruitgang en verarming van de natuur onrustbarend. Als medeondertekenaar van de Conventie inzake Biologische Diversiteit (1992) heeft Nederland de verplichting op zich genomen dit probleem serieus ter hand te nemen. Om het tij te keren heeft er in het natuurbeleid een omslag plaatsgevonden van een defensieve naar een offensieve aanpak, waarin het accent is verlegd van natuurbescherming naar natuurontwikkeling.

De gebeurtenissen in de Oostvaardersplassen markeren hierin een belangrijk keerpunt. Een kwart eeuw geleden vormde dit moeras aan de Oostvaardersdijk het laagste deel van de in 1968 drooggevallen Flevopolder. Aanvankelijk wilde men het opspuiten als industrieterrein, maar toen de economische groei begin jaren zeventig stagneerde, liet men het gebied een tijdlang ongemoeid. En in relatief korte tijd ontstond hier zomaar vanzelf een natuurgebied van internationale allure. Er streken tienduizenden grauwe ganzen neer, en schaars geworden vogelsoorten als aalscholver, lepelaar, blauwborst en baardmannetje beleefden er een spectaculaire comeback.

Deze gebeurtenissen maakten diepe indruk op Frans Vera, een van de voornaamste pioniers van natuurontwikkeling: 'Jarenlang hoorden we alleen maar doemverhalen over hoe slecht het met de natuur ging in Nederland. Maar daar (in de Oostvaardersplassen) zag ik dingen gebeuren, nota bene op een plek die bestemd was als industrieterrein, die aantoonde dat de natuur een enorme spankracht heeft. Er traden processen op waarvan altijd was gezegd dat ze in het dichtbevolkte Nederland niet meer mogelijk waren - en dat de mens dus daarom de natuur wel móest beheren' (Metz 1998, 64).

Rond dezelfde tijd kwam Vera in contact met de inmiddels overleden Harm van de Veen. Deze bioloog was vanaf 1979 hoofd van de Ecologische Afdeling van het Instituut voor Milieuvraagstukken aan de VU. Hier was hij betrokken bij projecten over bosbegrazing met Schotse hooglanders. Van de Veen stelde als eerste voor een aantal uit Nederland verdwenen diersoorten opnieuw te introduceren, zoals de wisent, het edelhert, het oerrund en zelfs de wolf. Samen met Dirk Sijmons, Willem Overmars en Fred Baerselman, vormden Vera en Van de Veen een echte Gideonsbende, die een omwenteling in het natuurbeleid nastreefde.

Ontwikkelingen raakten in een stroomversnelling toen de Europese Gemeenschap stringente bepalingen ten aanzien van de landbouwproductie uitvaardigde. Dit bracht niet alleen drastische sociaal-economische maatregelen met zich mee maar ook mogelijkheden voor regionale ruimtelijke herinrichting. In 1987 vond er een doorbraak in het natuurbeleid plaats toen de Eo Wijers Stichting van de Rijks Planologische Dienst een prijsvraag over de

toekomst van het rivierengebied uitschreef en het Plan Ooievaar van *Vera cum suis* bekroonde. In dit plan wordt een krachtig pleidooi gehouden voor een strategie van ecologische en landschappelijke ontwikkeling waarin een 'dialogoog' met het rivierensysteem centraal staat. Om de zelfordenende krachten van dit systeem zoveel mogelijk de ruimte te geven worden twee processen essentieel genoemd: de dynamiek van het water (erosie, ijsgang, sedimentatie, overstroming et cetera) en de invloed van begrazing door herbivoren.¹

In het huidige natuurbeleid rust een zwaar accent op de inzet van de zogenaamde 'grote grazers'. Het gaat bij deze categorie uitdrukkelijk niet om hoefdieren die wild zijn in Nederland, zoals reeën, edelherten en wilde zwijnen, maar om gedomesticeerde soorten die van wilde hoefdieren zijn afgeleid, met name runderen, paarden, schapen en geiten. De konikpaarden en Heckrunderen nemen als halfwilde plaatsvervangers van uitgestorven soorten binnen de groep der grote grazers een aparte positie in. De uit Polen afkomstige konikpaarden zijn vrij laat en oppervlakkig gedomesticeerd, waardoor ze als goede vervangers van de uitgestorven tarpan, het Europese wilde paard, kunnen doorgaan. Heckrunderen zijn het resultaat van de pogingen van de gebroeders Heinz en Lutz Heck in de jaren twintig om het uitgestorven oerrund uit verschillende Europese runderrassen terug te kruisen.

Op dit moment wordt in Nederland ongeveer 50.000 hectare begraasd. Het leeuwendeel hiervan is in het bezit van Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten en de Provinciale Landschappen. De begrazing wordt uitgevoerd met zo'n 2.500 runderen, 1.600 paarden, 5.500 schapen en 185 geiten (Kampf 1996, 4). Bekende gebieden met veel grote grazers zijn de Oostvaardersplassen, de Slikken van Flakkee en Imbosch/Loenermark.

Drie beheerregimes

Conform de 'drie-sporenbenadering' voor de realisatie van de Ecologische Hoofdstructuur, zoals uiteengezet in het LNV-rapport Ecosystemen in Nederland (1995), kunnen er drie regimes voor het beheer van grote grazers onderscheiden worden.

- * Spoor A heeft betrekking op grootschalige zelfregulerende natuurterreinen met een oppervlakte van tenminste 500 hectare, de zogenaamde 'nagenoeg-natuurlijke' en 'begeleid-natuurlijke' eenheden. Hier staat de natuurlijke doelstelling van het beleid voorop en streeft men ernaar natuurlijke processen zoveel mogelijk ongestoord te laten verlopen.

¹ Deze strategie van de 'dialogoog' met het ecosysteem vond haar beslag in het Natuurbeleidsplan (1990). Doelstelling van dit overheidsplan is een duurzaam behoud, herstel en ontwikkeling van de Nederlandse natuur. Verscheidenheid (biodiversiteit) en natuurlijkheid vormen daarin de belangrijkste criteria voor het bepalen van de kwaliteit van de natuur.

Grote grazers worden in deze terreinen vooral geïntroduceerd en ingezet als 'ecologische vervangers' die essentieel zijn voor biotische processen als vegetatiesuccessie, migratie en dispersie. Het gaat daarbij niet alleen om de activiteiten van levende dieren, zoals tred en begrazing, maar ook om de functie van dode, in afbraak verkerende dieren voor kleine en grote aaseters, die een onmisbare schakel in duurzame ecosystemen vormen.

- * Spoor B betreft in hoofdzaak kleinschalige terreinen, de zogenaamde 'half-natuurlijke' eenheden, die circa 100 hectare omvatten. In deze gebieden worden, met behulp van oude agrarische technieken als maaien, kappen, plaggen en branden, specifieke vegetatiepatronen kunstmatig gefixeerd, vanwege de doelsoorten die daarvan afhankelijk zijn. Onder het motto van 'natuurlijk beheer' worden grote grazers hier als 'maai- en snoeimachines' gebruikt. Hun inzet beantwoordt dan ook niet zozeer aan de natuurlijksdoelstelling maar draagt eerder (indirect) bij aan de verscheidenheidsdoelstelling van het overheidsbeleid.
- * Spoor C heeft vooral betrekking op de zogenaamde 'multifunctionele' eenheden. Daarbij is sprake van 'meekoppeling' met andere functies, zoals agrarische productie, intensieve recreatie, waterwinning of commerciële bosbouw. Omdat de randvoorwaarden vanuit het medegebruik van geval tot geval verschillen, is het niet mogelijk het beheer in algemene zin te karakteriseren. Hier functioneren grote grazers eenvoudig als 'landbouwhuisdieren'.

De voornaamste problemen worden opgeroepen door de inzet van grote grazers in grootschalige (nagenoeg- en begeleid-natuurlijke) gebieden. De dieren kunnen hun ecologische functie als motoren van de biotische dynamiek in deze gebieden beter vervullen naarmate zij zich als vrij levende runderen en paarden natuurlijker kunnen gedragen. Daartoe moeten zij een langdurig proces van 'de-domesticatie' doormaken. En het is precies dit 'verwilderings'-proces dat op juridische obstakels stuit en bij het grote publiek morele bezwaren oproept.

Juridische obstakels

Het houden van grote grazers in het natuurbeheer is in principe onderworpen aan dezelfde regels die gelden voor landbouwhuisdieren. Deze regels worden opgesteld door de nationale overheid en door publieksrechterlijke bedrijfsorganisaties, met als doel de gezondheid van de veestapel te ondersteunen en te bevorderen. Daarnaast stelt ook de EG voorschriften op het gebied van de diergezondheid op, teneinde handelsbelemmeringen tussen de lidstaten zoveel

mogelijk weg te nemen.

De EG stelt niet alleen eisen aan de bestrijding van bepaalde ziekten maar stelt ook een identificatie- en registratiesysteem verplicht. Op grond hiervan heeft het Landbouwschap in 1991 de *Verordening Identificatie en Registratie van Runderen (I&R)* ingesteld. Bij de uitwerking hiervan werd al snel duidelijk dat het oormerken van runderen, zoals voor de reguliere landbouw werd voorgestaan, in grote natuurterreinen tot problemen zou leiden. Behalve de onoverzichtelijkheid van dergelijke terreinen speelde ook het gedrag van de runderen een rol, zeker als het ging om het oormerken van pasgeboren kalveren. Voor de veiligheid van de beheerder kon, gelet op het onberekenbare gedrag van koeien die hun kalf zullen verdedigen, niet worden ingestaan.

Deze problemen vormden in 1994 voor de toenmalige staatssecretaris van LNV (Gabor) de directe aanleiding tot de instelling van de Veterinaire Begeleidingscommissie Natuur (VBN), bestaande uit vertegenwoordigers van Natuurmonumenten, de Unie van Provinciale Landschappen, Staatsbosbeheer, Landbouwschap, Gezondheidsdienst voor Dieren, Dierenbescherming en de directies van LNV Natuurbeheer, Landbouw en Milieu, Kwaliteit en Gezondheid. Deze commissie heeft tot taak het natuurbeleid en het veterinaire gezondheids- en welzijnsbeleid op elkaar af te stemmen. Eind 1996 bracht deze commissie het rapport Gezondheid en welzijn van grote grazers in natuurgebieden uit.

Als oplossing van de problemen rond het oormerken stelt de VBN in dit rapport een gedifferentieerde benadering van de verschillende natuurterreinen voor. In grootschalige zelfregulerende natuurgebieden is een ontheffing van de identificatieplicht mogelijk. De runderen mogen daar dan geen oormerken dragen. Ze worden regeltechnisch niet gezien als individu maar als onderdeel van een kudde of groep. In halfnatuurlijke terreinen, waar de dieren 1 à 2 maal in handen komen, mag worden afgeweken van de plicht tot merken binnen drie dagen, en mag tot uiterlijk dertig dagen na de geboorte van kalveren worden gemerkt. In reguliere begrazingsterreinen, waar de dieren praktisch dagelijks in handen van de beheerder komen, gelden de normale regels van de I&R.²

Een ander juridisch obstakel wordt gevormd door de *Destructiewet* uit 1994. Volgens die wet is iedere houder van landbouwhuisdieren verplicht om dode dieren aan te melden bij één van de twee destructors die Nederland nog rijk is. Tot voor kort werden kadavers in terreinen als de Oostvaardersplassen en de Imbosch/Loenermark oogluikend toegestaan, hoewel de beheerder zodoende feitelijk in strijd met de wet handelde. In haar rapport pleit de VBN

² De verordening van het Landbouwschap uit 1991 was gebaseerd op een richtlijn van de EG. Inmiddels is deze richtlijn vervangen door een verordening (nr. 820-97). Een verordening draagt, anders dan een richtlijn, een verplichtend karakter. De consequenties hiervan voor het beleid ten aanzien van grote grazers worden thans bezien. De verordening van de EG lijkt te voorzien in mogelijkheden tot maatwerk op nationaal niveau.

ervoor deze praktijk te legaliseren en na te gaan of voor grootschalige zelfregulerende natuurgebieden voor het laten liggen van kadavers ontheffing kan worden verleend.

Het voornaamste juridische struikelblok vormt de *Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren* uit 1992. Aan deze wet ligt het besef ten grondslag dat het dier een eigen belang heeft dat zelfstandig in de afweging van verschillende belangen moet worden meegewogen. De artikelen 36 en 37 zijn van deze wet de belangrijkste. Zij stipuleren een algemene zorgplicht ten aanzien van individuele dieren, die onmogelijk te rijmen valt met het de-domesticatieproces waaraan grote grazers in zelfregulerende gebieden onderworpen worden om hun ecologische functie naar behoren te kunnen vervullen.

De VBN is gezien dit probleem van oordeel dat de zorgplicht verschillend moet worden geïnterpreteerd voor de dieren op de boerderij en de grote grazers. 'Concreet betekent dit', stelt de commissie in haar rapport, 'dat in het geval van ziekten of afwijkingen, die niet besmettelijk zijn voor de kudde, die geen onacceptabele pijn bij het dier veroorzaken, die niet leiden tot disfunctioneren van het dier, de beheerder het dier gewoon ziek laat zijn, waarna het dier weer beter wordt of toch overlijdt. Ook dieren, die aan ouderdom bezig zijn te overlijden kunnen aan hun lot worden overgelaten' (VBN 1996, 18). Ten aanzien van bijvoeding heeft de commissie eveneens een uitgesproken oordeel. 'Bijvoering leidt tot de import van voedingsstoffen in het terrein; daarnaast kan dit de sociale rangorde verstoren. Als er geen afvoer plaatsvindt, is zo'n voedselverrijking schadelijk voor de realisatie van de natuurdoelen. Daarom moet bijvoeding in principe worden afgekeurd' (ibid.).

Publieke weerstand

De publieke discussie omtrent het lot van grote grazers ontstond naar aanleiding van het advies uit 1995 van de Raad voor het Natuurbeheer over de toekomst van de Oostvaardersplassen. Daarin wordt voorgesteld om zo 'consequent mogelijk' te kiezen voor 'een samenhangend ecosysteem, waarin spontane natuurlijke processen zich zoveel mogelijk ongestoord kunnen afspelen' (Raad voor het Natuurbeheer 1995, 9). De Raad beschouwt jaarrondbegrazing door autonoom functionerende populaties van grote grazers als een van de voornaamste sleutelprocessen waarmee dat doel bereikt kan worden.

Ten aanzien van veterinaire bijstand in het kader van de ziektebestrijding en bijvoeding in het geval van voedselgebrek in de winterperiode pleit de Raad voor de grootst mogelijke terughoudendheid. Ook ten aanzien van predator- en exotenbestrijding staat de Raad grote terughoudendheid voor. Ingrijpen mag volgens de Raad slechts worden overwogen in extreme situaties, 'waarin sprake zou kunnen zijn van een groot risico voor massale sterfte die mede te wijten zou zijn aan de onnatuurlijke beperkingen waarmee de grote grazers in de

begrazingseenheid worden geconfronteerd' (ibid., 31). Met het oog op hun betekenis voor het natuurlijke systeem wil de Raad kadavers in het gebied laten liggen. Afschot en afvoer van crepeergevallen zou alleen moeten plaatsvinden bij ernstig zieke of verzwakte dieren in voor publiek toegankelijk gebieden of om veterinaire redenen kwetsbare locaties, 'mede ter voorkoming van weerstanden tegen dit natuurlijke fenomeen in de publieke opinie' (ibid., 32).

Die weerstanden manifesteerden zich in alle hevigheid gedurende de strenge winter eind 1995 en begin 1996, toen vooral boeren op bijvoeding van de grote grazers in de Oosvaardersplassen aandrongen. De kwestie leidde zelfs tot Kamervragen en in augustus 1996 ontbrandde hierover op de Forumpagina van de Volkskrant tussen bio-ethicus Rono Tramper en Tom Bade, de secretaris van de Stichting Kritisch Bosbeheer, een discussie die een aantal verontwaardigde lezersbrieven uitlokte. In het najaar liet NRC Handelsblad veehouder Piet Kostlijk aan het woord. 'Het gaat niet om wilde dieren, maar om landbouwhuisdieren', liet hij weten. 'Staatsbosbeheer voert ze in de winter niet bij, ook al is er niets te eten. Hierdoor verliezen de dieren 30 tot 40 procent van hun lichaamsgewicht. Daarna staan ze in het voorjaar voor de grote krachtsinspanning van de geboortes, waarbij tientallen dieren sterven'. Ook was Kostlijk van mening dat er bij de kuddes paarden veel te veel hengsten lopen. Hun wilde, agressieve gedrag zou tot een hoge sterfte onder de pasgeboren veulens leiden van naar schatting 30 tot 40 procent. 'Als zo'n veulen nog niet kan staan, wordt het onder hun hoeven vertrappt. Soms vlucht de merrie in paniek weg als de kudde op hol slaat en daarna vindt ze haar pasgeboren veulen nooit meer terug' (De Boo 1996). Op dit verhaal volgden opnieuw een aantal boze ingezonden brieven.

Ook de dierbescherming liet zich in deze discussie niet onbetuigd. In een geheel aan begrazing gewijd nummer van *Bosbouwvoorlichting* (september 1996) schrijft D.W. van Liere dat de ontwikkeling waarbij dieren aan hun lot worden overgelaten, en waarbij crepeergevallen alleen geholpen zouden moeten worden als ze zich binnen een voor het publiek toegankelijk gebied of in veterinair kwetsbare locaties begeven, als ronduit zorgelijk. Deze ontwikkeling heeft geleid tot een aantal problemen waarmee de Landelijke Inspectiedienst Dierenbescherming al een aantal jaren wordt geconfronteerd. 'De dieren hebben bijvoorbeeld verwondingen, verblijven in volledig onderstroomde velden, kampen met een hoge recreatiedruk, verhongeren, verdrinken of vinden de dood ingesnoerd in een omrastering of tijdens het werpen' (Van Liere 1996, 106). Grote grazers zijn vaak niet goed in staat om natuurlijke omstandigheden het hoofd te bieden. 'Rundvee en diverse schapenrassen zijn door selectie afhankelijk gemaakt van menselijke zorg. De afhankelijkheid betreft onder andere de hulp bij het werpen van het jong, de benodigde voedselkwaliteit, de verzorging van de uiers, de vacht of de klauwen of de afname van melk' (ibid.). De overlevingskansen worden niet alleen bepaald door genetische eigenschappen maar ook door de levenservaringen

van het dier. ‘Het welzijn van een rund dat alleen een malse wei en stal kent, zal eerder bedreigd worden dan van een rund van hetzelfde ras dat bekend is met terreinvariaties’ (ibid.). Alles bij elkaar kan dit leiden tot chronische stress, waardoor de kans op ziekte, verwonding of onaangepast gedrag toeneemt. Daar komt nog bij dat ook de situatie in grootschalige terreinen verre van natuurlijk is. De dieren worden in omrasterde gebieden systematisch in hun migratie beperkt en er zijn geen predatoren die zieke dieren uit hun lijden verlossen.

Probleemstelling en werkwijze

Vooraf naar aanleiding van deze publieke commotie werd de leerstoelgroep Toegepaste Filosofie van de Landbouwwuniversiteit Wageningen door de stuurgroep Ethiek & Beleid van NWO uitgenodigd om onderzoek te verrichten naar de ethische vragen die door de inzet van grote grazers in natuurgebieden worden opgeroepen. Om deze vragen te beantwoorden hebben we ons eerst via een beperkt aantal interviews in de praktijk van het beheer verdiept en ons vervolgens, in het licht van deze empirische bevindingen, gebogen over de theoretische inzichten uit de relevante literatuur.

Bij de eerste stap hebben we gekozen voor praktijksituaties waarin de-domesticatie van grote grazers tot beleid verheven is, juist omdat het bij uitstek deze situaties zijn die morele weerstand wekken. Verder hebben wij ervoor gekozen om zowel de beheerder van een groot als die van een klein terrein te interviewen, respectievelijk Jan Griekspoor van de Oostvaardersplassen en Johan Bekhuis van de Millingerwaard. Dit in de verwachting dat het de-domesticatieproces in het eerste geval een ander verloop zou vertonen dan in het tweede.

Niet alleen wijken de juridische regimes enigszins van elkaar af, maar ook de rol van het publiek verschilt: terwijl de Oostvaardersplassen slechts voor een klein deel toegankelijk zijn voor het publiek, wordt de Millingerwaard jaarlijks door tienduizenden mensen bezocht. Bovendien zijn ook de fysieke omstandigheden heel anders. Gezien de geringe grootte van de Millingerwaard zou hier een half-natuurlijk regime op zijn plaats zijn, maar het beheer is toch bewust gericht op hetgeen in nagenoeg- en begeleid-natuurlijke gebieden gebruikelijk is. Dat houdt verband met het uiteindelijke doel om door samenvoeging van de Millingerwaard met belendende uiterwaarden te komen tot één groot gebied. Zolang dat nog toekomstmuziek is, moeten de in de Millingerwaard aanwezige paarden en runderen regelmatig tussen de verschillende gebieden uitgewisseld worden om inteelt te voorkomen. Om zicht te krijgen op de problemen die hierdoor kunnen ontstaan hebben we ook een gesprek gevoerd met Renée Meisner, die sinds 1 januari 1996 namens Stichting Ark de uitwisseling van dieren tussen verschillende gebieden organiseert en coördineert.

Het gebied van de **Oostvaardersplassen**, gelegen in de noordwest-hoek van Zuidelijk Flevoland, beslaat momenteel een oppervlakte van circa 5600 hectare. Het is verdeeld in een binnenkaads gebied met een oppervlakte van 3500 hectare (bestaande uit open water, riet en moerasbos), en een buitenkaads gebied met een oppervlakte van circa 2100 hectare (bestaande uit natte en droge grazige vegetaties, ruigten, struweel en bos). In de toekomst zal het gebied tot meer dan 8000 hectare moeten uitgroeien.

Doel van het beleid is het ontwikkelen en beheren van de Oostvaarderplassen als een samenhangend moerasesysteem waarin natuurlijke processen zich zoveel mogelijk ongestoord kunnen afspelen (hoofddoelstelling), waarbij het gebied als habitat voor internationaal belangrijke soorten, zoals lepelaars, reigers, steltlopers en ganzen, behouden blijft (nevendoelelstelling). Nadat de inrichting van het gebied min of meer klaar was, heeft Staatsbosbeheer het beheer van de Oostvaardersplassen eind januari 1996 overgenomen van Rijkswaterstaat.

In 1983 werden in dit gebied 34 Heckrunderen uitgezet, een jaar later 20 konikpaarden, in 1992 kwamen daar nog eens 56 edelherten bij. Inmiddels hebben ze zich stevig voortgeplant en telt het terrein nu zo'n 450 Heckrunderen, 300 konikpaarden en 200 à 250 edelherten. Bovendien heeft een aantal reeën zich er spontaan gevestigd en denkt men momenteel na over het uitzetten van elanden.

De **Millingerwaard** is onderdeel van de Ooijpolder, gelegen aan een bocht in de Waal bij het plaatsje Kekerdom. In het baanbrekende Plan Ooievaar werd dit gebied aangemerkt als een van de plaatsen waar de natuurontwikkelingsstrategie goede kans van slagen heeft. Hier zouden de grootste natuurlijke rivierduinen in Nederland kunnen ontstaan.

In 1990 kreeg het WNF een klein stukje van de Millingerwaard in handen, ruim 2 hectare, waarin 3 konikpaarden werden losgelaten. Inmiddels is het natuurgebied, inclusief een voormalige maïsakker die in 1992 werd aangekocht, 150 hectare groot. Momenteel vertoeven er 12 konikpaarden (waarvan 4 hengsten) en 15 galloways (waarvan 8 stieren). De bedoeling is dat uiteindelijk alle uiterwaarden in het rivierengebied van de Gelderse Poort aaneengesloten worden. Men wil naar 3500 hectare. Eind 1998 zal WNF het beheer van de Millingerwaard aan Staatsbosbeheer overdragen.

Stichting Ark coördineert het kuddebeheer voor natuurbeschermingsorganisaties die galloways en koniks in hun terreinen hebben. Het gaat om half-natuurlijke gebieden die niet groot genoeg zijn voor een zelfregulerende populatie die zonder menselijke ingrijpen kan bestaan. Ark is klein begonnen, met 6 galloways en evenveel konikpaarden, maar beheert inmiddels 300 galloways en 200 konikpaarden. Deze dieren leven verspreid over circa 50 natuurontwikkelingsgebieden, variërend van 4 tot 200 hectare, langs de grote rivieren. Door een intensieve samenwerking vormen de verschillende kuddes als het ware deelpopulaties van een overkoepelende populatie, die men zoveel mogelijk tracht op te bouwen als een zelfregulerende populatie door een regelmatige uitwisseling van de dieren. Met zeer geharde, primitieve rassen streeft Ark door middel van natuurlijke en begeleide selectie naar optimaal aangepaste soorten die in een (half) wilde staat kunnen leven. Ark noemt dit expliciet een streven naar de-domesticatie. Door een aantal gebieden met elkaar te verbinden tot oppervlakten van 500 tot 3500 hectare hoopt men op den duur tot een aantal 'echt' zelfregulerende kuddes te komen.

Uit de gesprekken met deze mensen uit de praktijk hebben we een aantal morele problemen en dilemma's gedestilleerd. Deze werden op 20 januari 1998 te Ellecom in de vorm van een enquête voorgelegd aan een gezamenlijke bijeenkomst van de Veterinaire Begeleidingscommissie Natuur en de Veterinaire Begeleidingscommissie Imbosch/Loenermark. Op grond van de discussie werd deze enquête enigszins bijgesteld en vervolgens op 28 januari 1998 te Driebergen in een breed samengestelde workshop besproken. Onder de aanwezigen waren leden van de directie Staatsbosbeheer, terreinbeheerders van de Oostvaardersplassen en van de Slikken van Flakkee, het Drents Landschap, de Raad voor de Dieraangelegenheden, beleidsambtenaren van de provincie Flevoland, leden en vertegenwoordigers van de Faunabescherming, de Vereniging Veluws Hert, het Otterstation Leeuwarden, de Vlinderstichting, de Vereniging Das en Boom en Stichting Ark.³

De algemene tendens, die uit onze gesprekken met beheerders en vertegenwoordigers van organisaties naar voren kwam, was dat er in de discussie over de voors en tegens van de introductie van grote grazers telkens weer een aantal, sterk met elkaar samenhangende polaire tegenstellingen de kop opsteken, tegenstellingen die de communicatie tussen de verschillende personen en partijen bemoeilijken of zelfs verhinderen: de tegenstelling tussen een individualistische en een holistische visie, tussen gedomesticeerde en wilde dieren, tussen menselijk ingrijpen en zelfregulerende processen, tussen cultuur en natuur et cetera.

Dit gegeven vormde de voornaamste leidraad bij ons onderzoek van de relevante literatuur op het gebied van de milieu filosofie. De vraag die daarbij centraal stond, luidde of en in hoever deze literatuur uitzicht biedt op mogelijkheden om met het 'binaire denkgeregime' te breken, teneinde de discussie over grote grazers te depolariseren en de communicatieblokkades tussen de verschillende discussiedeelnemers zo veel mogelijk uit de weg te ruimen.

Uit recent onderzoek blijkt dat filosofische reflectie een bemiddelende rol kan spelen bij hoogoplopende conflicten ten aanzien van milieuvraagstukken. Als optimaal klimaat voor het oplossen van conflicten wordt in dit onderzoek een situatie geschetst, waarin een geïnspireerd activisme door filosofische reflectie getemperd wordt (Varner e.a. 1996, 280). In zo'n situatie verkrijgt men meer begrip voor elkaars positie zonder noodzakelijk de eigen overtuiging opzij te hoeven zetten. Dogma wijkt dan voor deliberatie.

In controversiële kwesties zal democratische deliberatie altijd een onontbeerlijk element zijn. Met name milieuvraagstukken blijken uiterst conflictueus van aard te zijn, zoals ook

³ In de verschillende bijlagen van dit rapport vindt men de enquête met morele problemen en dilemma's, de lijst van genodigden voor de workshop en een verslag van deze bijeenkomst.

wordt onderstreept in het onlangs verschenen rapport Ruimtelijke ontwikkelingspolitiek (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid 1998, 97 en 106). Op principieel niveau vallen conflicten rond de (her)inrichting van landschap en leefomgeving vaak niet of slechts zeer moeizaam te beslechten. Uit de diverse discussies naar aanleiding van onze enquête over grote grazers blijkt echter dat men ten aanzien van concrete problemen in specifieke situaties wel degelijk tot een zekere overeenstemming kan komen. Gezien dit feit, en gegeven de noodzaak van deliberatie inzake milieuvraagstukken, zullen wij in dit rapport een lans breken voor een *pragmatische* en *pluralistische* milieufilosofie.

Opbouw

In het eerste hoofdstuk laten we de beheerders aan het woord. Samen met de hierboven weergegeven meningen van de zijde van boeren en dierenbeschermers, schetst dit hoofdstuk een beeld van de ingewikkelde en tamelijk onoverzichtelijke morele situatie van grote grazers in natuurgebieden. In het tweede hoofdstuk blijkt dat de discussie naar aanleiding van de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren op deze situatie nauwelijks een verhelderend licht werpt. Daarom klemmt de vraag temeer of de milieufilosofie hier meer duidelijkheid kan bieden.

In het derde hoofdstuk bespreken we kort de voornaamste milieufilosofische perspectieven die voor het debat over grote grazers van belang zijn. Zo'n bespreking kan ertoe bijdragen dat de diverse deelnemers meer inzicht krijgen in eigen en andermans positie in dit debat, waardoor er wederzijds ook meer begrip kan ontstaan, met alle depolariserende en deblokkerende effecten vandien. Een probleem hierbij is wel dat de milieufilosofie zelf hopeloos verdeeld blijkt. Er kunnen hierbinnen namelijk twee kampen onderscheiden worden, die elkaar sinds plusminus 1980 te vuur en te zwaard bestrijden: het kamp der dier-ethici, die er een uitgesproken individualistische visie op nahouden, en het kamp der eco-ethici, die juist van een holistische visie uitgaan.

In het vierde hoofdstuk bespreken we een zeer invloedrijk gebleken poging om het conflict tussen dier- en eco-ethici te beslechten: de theorie van de concentrische cirkels. Deze theorie wil een duidelijke taakverdeling tot stand brengen, waarbij de individualistische dier-ethici hun bemoeienis moeten beperken tot het wel en wee van gedomesticeerde dieren, terwijl de holistische eco-ethici slechts ten aanzien van de lotgevallen van wilde dieren in de vrije natuur recht van spreken hebben. Deze gebiedsafbakening roept echter onmiddellijk de vraag op waar de grens tussen gedomesticeerde en wilde dieren nu precies getrokken moet worden, een vraag die alleen maar urgenter wordt wanneer we de grote grazers in de beschouwing betrekken, juist omdat deze dieren zich in een proces van de-domesticatie bevinden.

In het vijfde hoofdstuk gaan we nader in op het probleem dat onder deze vraag ligt, het probleem namelijk dat de voornaamste partijen in het conflict rond grote grazers de neiging vertonen om de tegenstelling tussen natuur en cultuur te verabsoluteren. De individualistische dierenbeschermers ondersteunen hun pleidooi voor een universele zorgplicht met het argument dat er van 'ongerepte' natuur in Nederland of zelfs wereldwijd allang geen sprake meer kan zijn; de holistische natuurbeschermers betogen daarentegen dat ze van zo'n plicht ontslagen zijn omdat er wel degelijk nog genoeg 'echte' natuur over is, en omdat het bovendien naar hun overtuiging mogelijk is nieuwe natuur te scheppen door de menselijke invloed terug te dringen. Om aan dit welles-nietes spelletje een einde te maken, stellen we voor het absolute natuurbegrip, dat de beide strijdende partijen tot op zekere hoogte delen, te verruilen voor een relatief en gradueel natuurbegrip. Zo'n begrip is ook bij uitstek geschikt om aan het procesmatige karakter van de-domesticatie recht te doen.

In het zesde hoofdstuk maken we een uitstapje naar het Nederlandse natuurbeleid en bekijken we welk natuurbegrip daar momenteel de boventoon voert. Op het eerste gezicht lijkt dit beleid, waarin wordt uitgegaan van een breed scala van natuurdoeltypen, te beantwoorden aan het door ons gepostuleerde relatieve natuurbegrip. Maar bij nader toezien blijkt ook hier het denken in termen van binaire tegenstellingen uiteindelijk toch de overhand te hebben. Onze analyse van de teksten terzake maakt evenwel duidelijk dat deze manier van denken problematisch, zo niet onhoudbaar is.

In het zevende, achtste en negende hoofdstuk presenteren we een alternatief voor de dominante milieu-ethiek: de theorie van ethische cartografie. Deze theorie heeft een aantal voordelen. Vanwege haar uitgesproken pluralistische karakter biedt zij zowel aan dier- als aan eco-ethische overwegingen de nodige ruimte. Bovendien komt zij, vanwege haar gelaagdheid en het ontbreken van de scherpe scheidlijnen die de theorie van de concentrische cirkels kenmerkt, tegemoet aan een relatief natuurbegrip en stelt zij ons zodoende in staat de-domesticatie als een langdurig leerproces in het vizier te krijgen. Tenslotte suggereert zij een ethisch principe, waarmee de tegenstelling tussen dieren- en natuurbeschermers overbrugd zou kunnen worden: het principe van respect voor potentiële wildheid.

In het tiende hoofdstuk bespreken we tot slot twee dominante versies van het authenticiteitsargument dat een centrale rol vervult bij een nadere invulling van dit principe en stellen we hiervoor een alternatief voor.

Zoals uit het voorgaande al duidelijk blijkt, wordt met dit rapport niet zoiets als een soort 'spoorboekje' beoogd, waarin beschreven staat hoe men in specifieke situaties moet handelen. Zo'n spoorboekje is een kwestie van casuïstiek, waarbij men eerst van geval tot geval de in een praktijk gangbare regels opspoort en die regels vervolgens in verband probeert te brengen met algemeen geldende principes. Die methode stuit echter op problemen bij een praktijk in wording, zoals de introductie van grote grazers, omdat er dan veelal sprake is van onduidelijkheid over de regels en onenigheid over de principes die hier van toepassing (horen te) zijn. In die situatie moet men een stap terug doen en zich bezinnen op nieuwe kaders waarbinnen casuïstiek pas met vrucht beproefd kan worden. Voor zo'n kader hebben we in dit rapport de voornaamste bouwstenen en voegmiddelen willen aanleveren: een dynamische in plaats van een statische visie op de-domesticatie, een relatief in plaats van een absoluut natuurbegrip, een pluralistische in plaats van een monistische ethiekopvatting, een nadruk op graden in plaats van grenzen et cetera, maar vooral het principe van respect voor potentiële wildheid. Een uitwerking van dat principe vraagt om een nader onderzoek, waarvoor wij in dit rapport slechts een eerste aanzet hebben willen geven.

I BEHEERDERS AAN HET WOORD

In de Inleiding werd een aantal punten van kritiek op de 'verwildering' en 'verwezing' van grote grazers in zelfregulerende natuurterreinen opgesomd, zoals die naar voren gebracht zijn door boeren en dierenbeschermers, die zich daarbij veelal gesteund weten door het grote publiek. In dit hoofdstuk laten we een aantal mensen aan het woord die beroepshalve met grote grazers werken.

Jan Griekspoor, faunabeheerder in de Oostvaardersplassen, lijkt niet wakker te liggen van de publieke verontwaardiging over de behandeling van grote grazers in zijn gebied. Vergeleken met de van oorsprong in het wild levende edelherten en reeën, doen de uit natuurparken en dierentuinen afkomstige Heckrunderen en konikpaarden het volgens Griekspoor prima. Hij geeft toe dat de Heckrunderen met aanloopproblemen te kampen hadden, maar die zijn inmiddels stapje voor stapje overwonnen.

Het is, aldus Griekspoor, gezien de grootschaligheid en onoverzichtelijkheid van het terrein, eenvoudigweg ondoenlijk alle dieren permanent in de gaten te houden. Bovendien is het onwenselijk om bij de eerste de beste sneeuwvlok te gaan bijvoeren, om bij wat moeilijker omstandigheden meteen te gaan ontwormen of preventief te gaan enten tegen allerlei ziekten. Het mag geen luilekkerland worden; enige druk op de dieren bevordert dat die eigenschappen naar boven komen, die het best bij het klimaat, het terrein en de voedselsituatie passen. Het is een beetje een kwestie van *Goede Tijden, Slechte Tijden*. Wanneer je niet aanvaardt dat dieren binnen een bepaald gebied sterven, wanneer je ervoor zorgt dat ze op tijd hun natje en droogje krijgen, dan ondermijn je hun vermogen tot zelfredzaamheid, dan planten ze zich ongebreideld voort en moet je op een gegeven moment noodgedwongen tot afschieten overgaan.

Een 'uitval' van 10 tot 15 procent van de dieren, bijvoorbeeld als gevolg van zeer streng winterweer, wordt dan ook acceptabel gevonden. Maar een 'crash', waarbij het grootste deel van de kudde het loodje legt, zal men zeker proberen te voorkomen, ook al is zo'n gebeurtenis in de vrije natuur verre van ongewoon. Bovendien wordt een dier, waarvan men constateert dat het in nood verkeert, in overleg met een dierenarts uit zijn lijden geholpen, tenminste als het niet meer overeind kan komen, niet meer eet, sociaal niet meer meedoet en zich niet meer kan verdedigen. Het is afwachten of afmaken. Oplappen is bij dieren, die sinds 1983 aan verwildering zijn blootgesteld, nagenoeg ondoenlijk. 'Je kunt er niet zomaar een touwtje om doen'. Bij verdoven en vangen loop je grote risico's. De dieren beschadigen zichzelf en raken in de stress. Een eenmalige actie valt nog wel te overwegen, maar een dagelijks of wekelijks terugkerende behandeling kan niet, zo leert de ervaring.

Ook al probeert men onnodig lijden zoveel mogelijk te voorkomen, het beleid in de Oostvaardersplassen is afgestemd op het welzijn van de populatie, niet op dat van het individuele dier. De populatie kan erbij gediend zijn dat je niet bijvoert, terwijl dat voor individuele dieren heel verkeerd kan uitpakken. Maar moet je dan maar, omdat je bijvoorbeeld twee slechte beesten hebt, de hele populatie gaan bijvoeren, om vervolgens na een of twee jaar te moeten vaststellen dat je met een overschot zit. 'Dan hebben twee slechte dieren het beleid bepaald'.

Griekspoor keert het verwijt van de dierenbescherming dat men dieren te snel en te gemakkelijk aan hun lot zou overlaten om en stelt met enige nadruk dat je juist welzijnsproblemen creëert door telkens maar weer in te grijpen. Door bijvoeren groeit een populatie voortdurend in omvang, en als gevolg van die 'onnatuurlijke' groei nemen ook zaken als parasietenbelasting en stress almaar toe. Wanneer je niet accepteert dat dieren in het terrein doodgaan, dan moet je ze vangen en afvoeren. Je moet dan bijvoorbeeld een paard dat al tien jaar of meer in een gebied loopt in een trailer duwen en naar het slachthuis transporteren, met alle ellende vandien. Het is nog maar de vraag of dat beter is dan een dier te laten sterven of af te schieten op de plek waar het geboren is. 'Dus als je het ethisch bekijkt, als je er dieper over nadenkt, dan is het best moeilijk om te zeggen dat het voor het dier beter is om nu maar in te grijpen, ook al lijkt dat in eerste instantie wel het geval'.

Ook Renée Meisner, kuddecoördinator van Stichting Ark, die momenteel circa vijftig terreinen beheert, betreurt het wanneer een zieke of oude koe, die jarenlang in een bepaald gebied geleefd heeft, uit de groep gelicht en in een veewagen naar een slachthuis afgevoerd wordt. 'Laat haar dan maar netjes doodgaan in dat bosje dat ze zelf heeft uitgezocht. Dat vind ik dan netter tegenover die koe'.

Dat dieren in het terrein mogen sterven is volgens Griekspoor ook van belang wanneer je naar een zo compleet mogelijk ecosysteem streeft. Wanneer je het element van de 'grote dood' uit je terrein haalt, dan raak je immers ook al die organismen kwijt die daarvan profiteren, zoals de zwarte wouw, de kraai, de zeearend en de zeldzame doodgraverskever.

Qua welzijn, meent Griekspoor, hebben zijn dieren het beter getroffen dan het gemiddelde landbouwhuisdier. Een koe bij een boer wordt 4 tot 5 jaar oud en dan is het op, terwijl de Heckrunderen 15 tot 16 jaar oud worden. De konikpaarden hebben het in vergelijking met manegepaarden geweldig. 'Ze hoeven niet hoog te springen of hard te lopen. Ze hoeven alleen maar in leven te blijven'.

Vanwaar dan toch die schier eindeloze stroom van klachten van de kant van de dierenbescherming en ook van de kant van boeren en bezoekers? De terreinbeheerders, die we interviewden, wijten dit aan onbegrip. Terwijl de terreinbeheerders in principe geen verschil maken tussen van oorsprong gedomesticeerde dieren zoals Heckrunderen en konikpaarden

enerzijds en wilde dieren zoals edelherten en reëen anderzijds, doet het publiek dat heel uitdrukkelijk wel. Omdat een Heckrund op een koe en een konikpaard op een rij- of manegepaard lijkt, denken mensen dat je daar dan ook heel anders mee om zou moeten gaan dan met wilde dieren. 'Een paard doodschieten is in de menselijke beleving toch heel iets anders dan een hert doodschieten', aldus Griekspoor, 'terwijl het in principe eigenlijk precies hetzelfde is'.

Vanwege de hoge aaibaarheidsfactor eist het publiek een apart regime voor konikpaarden. 'Voor veel mensen is het paard een pluchen dier', stelt Johan Bekhuis, terreinbeheerder in de Millingerwaard, 'terwijl wij die dieren toch willen benaderen zoals we een ree of een haas benaderen'. De omwoners klagen voortdurend dat de konikpaarden in ons terrein niet geroskamd worden, dat ze met klitten in hun haren rondlopen, dat de hengsten af en toe een flinke trap naar elkaar uitdelen enzovoort. Een aantal mensen uit Kekerdom heeft zich volgens Bekhuis persoonlijk over de dieren ontfermd. Die maken dagelijks een rondje met de fiets door het terrein en melden wanneer er naar hun mening iets mis is.

Bij het hoogwater in 1993 heeft Bekhuis de dieren bewust niet bijgevoerd, de natuur moet toch zijn beloop hebben? Maar toen de dieren klaaglijk gingen loeien begonnen allerlei bezoekers en omwonenden hem bezorgd op te bellen. Toen is hij ze maar wat hooi gaan brengen - 'eigenlijk om van het gezeur af te zijn', zegt hij openhartig, 'en vooral om te voorkomen dat we met slechte publiciteit in de krant zouden komen'.

Bekhuis noemt een incident waarbij hij zich onder druk van de publieke opinie heeft laten verleiden tot een voorbarige actie met noodlottige gevolgen. Het ging om een van de hengsten die als gevolg van een bijtwond met een flinke etterbuil rondliep. Had hij zelf mogen kiezen, dan had hij de zaak op zijn beloop gelaten. Maar het regende telefoontjes, 'en op z'n laatst wordt je een beetje murw van al die publieke aandacht'. Dus werd er een dierenarts bijgehaald. Het dier liet zich niet vangen en de arts was gedwongen het dier met een schot te verdoven. Dat ging goed totdat de kudde in beweging kwam en de hengst mee ging hobbelen, de rivier in liep en verdronk. 'Achteraf denk je dan: ik had niet moeten ingaan op wat de mensen zeggen. Wat is nu een zweer? Dus je zit altijd te schipperen tussen wat je zelf nodig vindt en wat andere mensen nodig vinden'.

De publieke opinie wordt door de terreinbeheerders als een permanente belemmering ervaren. De Oostvaarderplassen vormen het boegbeeld van natuurontwikkeling, stelt Griekspoor, het terrein heeft een voorbeeldfunctie, en heel Nederland kijkt als het ware over de schouder van de beheerder mee. Je moet volgens Griekspoor oppassen dat je puur onder druk van de publieke opinie gedwongen wordt om heel snel de trekker over te halen. Ook met de Millingerwaard zit men in de etalage, aldus Bekhuis, er hoeft maar iets te gebeuren en je krijgt er een telefoontje over. 'Je krijgt de wind van voren, continu'. Alles draait uiteindelijk

om draagvlak, 'en dat krijg je niet voor elkaar als je de kont tegen de krib gooit en dwars gaat liggen'. Dat is ook de mening van Griekspoor. Je moet iemand die meldt dat er ergens een veulentje loopt niet afschepen met de boodschap: 'Tja mevrouw, dat is de natuur en over een week is het wel dood. Dan gaan ze nog een keer kijken, en daar loopt het weer, en nog een dag later beweegt het alleen nog zijn pootjes. Daar win je niks mee. Wat je daarmee creëert, is een stuk aversie'.

Wanneer we de opvattingen van de kuddebeheerders vergelijken met die van boeren, bezoekers en dierenbeschermers (zie de Inleiding), dan blijkt het voornaamste meningsverschil te draaien om de vraag of en in hoever grote grazers in natuurgebieden (nog) gedomesticeerd of (al) wild zijn. Over deze kernvraag waren ook de meningen in de door ons georganiseerde workshop in twee (getalsmatig nagenoeg even sterke) kampen verdeeld. Terwijl het ene kamp de uitgezette paarden en runderen als gedomesticeerde dieren beschouwde, waarvoor de individuele zorgplicht onverkort van kracht behoort te zijn, meende het andere kamp dat deze dieren - ook ethisch gezien - in niets verschillen van de allang in het wild levende herten en reeën. In het volgende hoofdstuk willen we nagaan of het positieve recht in Nederland voldoende handvatten biedt om dit centrale geschil op het juridische vlak praktisch te beslechten.

II DE JURIDISCHE DISCUSSIE

In de juridische discussie staan twee bepalingen uit de in 1992 aangenomen Gezondheids- en welzijnswet voor dieren (GWWD) centraal. Allereerst is daar artikel 36, lid 3: ‘Een ieder is verplicht hulpbehoevende dieren de nodige zorg te verlenen’. In artikel 1 wordt uitdrukkelijk vermeld dat artikel 36 tevens van toepassing is op dieren die niet worden gehouden. Artikel 36, lid 3, stipuleert dus een zorgplicht van ‘een ieder’ voor zowel gehouden als niet-gehouden dieren. Wanneer dieren als ‘hulpbehoevend’ moeten worden beschouwd en welke ‘nodige’ zorg dan precies als gepast moet worden geacht, wordt echter niet nader toegelicht.

In artikel 37 wordt een zorgplicht van beperktere reikwijdte geformuleerd: ‘Het is de houder van een dier verboden aan een dier de nodige verzorging te onthouden’. De hier gestipuleerde zorgplicht strekt zich enkel uit tot gehouden dieren en geldt niet voor ‘een ieder’ maar slechts voor de houders van deze dieren. Inhoudelijk lijkt deze zorgplicht ook verder te gaan dan die van artikel 36, lid 3 (welke immers alleen voor ‘hulpbehoevende’ dieren geldt); in ieder geval wijst de negatieve formulering als verbod erop dat zij zwaarder is gesanctioneerd. Volgens de Nota van wijziging is ‘het onthouden van de nodige verzorging aan een (gehouden) dier zonder meer strafbaar’.

Met de formulering van artikel 36, lid 3 (en de bijbehorende ‘leesinstructie’ van artikel 1) lijkt de wetgever dus onomwonden de kant van de dierenbeschermers te hebben gekozen. De meeste natuurbeschermers zullen met deze wettelijke bepaling maar moeilijk uit de voeten kunnen. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat tijdens de door ons georganiseerde workshop een lid van de Faunabescherming, de jurist Mr A.J. Cnoop Koopmans, het opnemen van deze in zijn ogen ‘bespottelijke’ bepaling in de GWWD afdeed als een ‘lapsus’ van de wetgever. In zijn verslag van deze workshop in het tijdschrift *Argus* merkt Cnoop Koopmans op: ‘De zorgplicht rust op “een ieder”, dus niet alleen op een terreineigenaar, maar ook op een passerende wandelaar en op thuiszitters! Strikt genomen moet iedereen er 's winters op uit om hongerende dieren voedsel te gaan brengen en in het voorjaar voor nestgelegenheid te gaan zorgen voor dieren, die daar gebrek aan hebben. Hoe ver zou je hiermee moeten gaan? Geldt het bijvoorbeeld ook voor hulpbehoevende spinnen en kevers. Volgens de wettekst wél. En wat is nu precies “hulpbehoevend” en welke zorg is “nodig”? Omvat het ook het vangen en naar de dierenarts brengen van een ziek of verouderd dier of het doden van een niet te vervoeren “crepeergeval”?’ (Cnoop Koopmans 1998, 21).

Ondertussen is het ook de vraag of de overheid in de praktijk van het dagelijks beleid zelf wel zo goed raad weet met het gewraakte wetsartikel. Illustratief is de kwestie van de zieke zeehonden in het Waddenzegebied. Overeenkomstig internationale afspraken is de officiële Nederlandse beleidslijn om zo min mogelijk in de natuur van de Waddenzee in te grijpen.

Derhalve geldt er een gedragscode voor LNV-schepen (belast met toezicht op naleving van natuur- en milieuwetten) om geen zieke zeehonden aan boord te nemen. Voor het kamerlid Van den Bos (D66) was dit in het voorjaar van 1997 aanleiding tot het stellen van vragen aan de minister van LNV. Met name vroeg hij zich af of deze gedragscode niet strijdig was met artikel 36, lid 3 van de GWWD. Het antwoord van minister Van Aartsen luidde: 'Ik acht het niet ingrijpen in natuurlijke processen, waaronder het ziek zijn en sterven van zeehonden in de Waddenzee, in beginsel niet strijdig met artikel 36, lid 3'. De minister vond, om tot deze niet-strijdigheid te concluderen, voldoende interpretatieve rek in de woorden 'hulpbehoevende dieren' en 'de nodige zorg'. Bovendien refereerde hij aan de behandeling van de GWWD in de Eerste Kamer op 22 september 1992, 'waarin de toenmalige Staatssecretaris voor Natuurbeheer (Gabor) duidelijk heeft gemaakt *dat een individuele zorgplicht in de natuur volstrekt ondenkbaar is*' (onze cursivering). Het lijkt er dus sterk op dat de verantwoordelijke bewindslieden van het ministerie van LNV zich in deze kwestie eerder op de lijn van de natuurbeschermers dan op die van de dierenbeschermers positioneren en de mogelijk tegengestelde strekking van artikel 36, lid 3 zo veel mogelijk proberen te ontcrachten.

Hoe staat het met een eventuele zorgplicht voor *geïntroduceerde* dieren? Om het bestaan van een dergelijke plicht te beargumenteren zou men zich behalve op artikel 36, lid 3 ook op het wellicht iets minder tadeloze artikel 37 kunnen beroepen. Men moet dan natuurlijk wel aannemelijk maken dat geïntroduceerde dieren als 'gehouden' dieren in de zin der wet moeten worden beschouwd. De in de Inleiding reeds aangehaalde medewerker van de Dierenbescherming steekt een betoog in deze richting af: 'Er bestaan verschillende redenen om zorg te blijven dragen voor de geïntroduceerde grazers. Die zorg is in feite wettelijk verplicht voor gehouden dieren (Wetboek van Strafrecht art. 455). *Bovendien behoort een geïntroduceerd dier altijd iemand toe*. Het is dan ook logisch dat verantwoordelijk met het dier omgegaan wordt' (Van Liere 1996, 107; onze cursivering).

Een tegengesteld standpunt wordt door Cnoop Koopmans verdedigd. Deze jurist betoogt dat de edelherten die indertijd opzettelijk in de Oostvaardersplassen zijn geïntroduceerd, niet (of niet meer) als 'gehouden' dieren kunnen worden beschouwd: 'Ook al waren deze dieren bij hun uitzetting eigendom van de Staat, doordat ze uit de macht van de beheerders zijn losgelaten, is dit eigendom verloren gegaan. Het Nieuw Burgerlijk Wetboek zegt, dat de eigenaar van tamme dieren daarover de eigendom verliest, "wanneer zij, nadat zij uit zijn macht zijn gekomen, zijn verwilderd", en dat de eigenaar van andere dieren de eigendom daarover verliest "wanneer zij de vrijheid verkrijgen en de eigenaar niet terstond beproeft ze weder te vangen of zijn pogingen daartoe staakt" (art. 19 NBW). Dat laatste is mijns inziens het geval' (Cnoop Koopmans 1993). Deze argumentatie is wellicht juridisch correct maar de consequenties ervan roepen enige bevreemding op. Het is de houder van een dier volgens

artikel 37 GWWD weliswaar verboden aan een dier de nodige verzorging te onthouden, maar hij kan zich eenvoudig aan dit verbod onttrekken door te besluiten het dier niet meer te ‘houden’ en te zeggen: ‘Gaat heen en verwildert u!’ Kan dat de bedoeling van de wet zijn?

Bepalend voor de juridische consequenties van artikel 37 is of aan het begrip ‘houden’ een restrictieve dan wel ruime uitleg wordt gegeven. Een zeer ruime interpretatie vinden we bij de bio-ethicus Frans Brom. Deze betoogt dat de erkenning van de eigen waardigheid van dieren een directe morele verplichting voor het leven van gehouden dieren genereert, omdat de wijze waarop zij leven zo direct door mensen wordt bepaald dat hun de kans ontnomen is om zelf ‘zorg’ te dragen voor hun goedgaan. Wat hij onder ‘houden’ verstaat, licht hij echter als volgt toe: ‘Met “gehouden” bedoel ik hier niet alleen in strikte gevangenschap, maar ook levend in “natuurlijke” omstandigheden die in hoge mate door de mens bepaald worden (Hoge Veluwe) of omdat ze uit directe gevangenschap onvoorbereid in (ongeschikte) “natuurlijke” omstandigheden worden geplaatst (herintroductie)’ (Brom 1997, 227 noot 34).

In de Memorie van Toelichting voor de behandeling van de GWWD in de Eerste Kamer erkende de minister dat het begrip houderschap niet strak juridisch is omljnd en dat de vraag of een dier gehouden wordt ‘steeds beoordeeld (moet) worden naar verkeersopvattingen’ (Gezondheids- en welzijnswet voor dieren Editie Schuurman & Jordens 1994, XXVIII). Met andere woorden, de wet laat inderdaad ruimte voor zeer uiteenlopende interpretaties. Deze brede interpretatieruimte is door jurisprudentie nog niet ingeperkt.

Geconcludeerd kan worden dat de meningsverschillen ten aanzien van een menselijke zorgplicht tegenover gehouden, geïntroduceerde en wilde dieren in de juridische sfeer geenszins tot een oplossing, afsluiting of nadere regeling zijn gebracht. Integendeel, deze meningsverschillen manifesteren zich bij de interpretatie van sleuteltermen opnieuw in de juridische arena. De vraag is nu of de ethische discussie hieromtrent meer te bieden heeft dan de juridische. Omdat de ethische discussie in het algemeen niet plaatsvindt onder druk van de politieke agenda en in het licht van de publieke opinie, maar in een meer reflectieve sfeer, kan zij allicht helpen bestaande conflicten van hun scherpe kanten te ontdoen en een constructieve samenwerking mogelijk te maken (Varner e.a. 1969, 267). Ethische reflectie bevordert het inzicht in en het begrip voor elkaars standpunten en de hieraan ten grondslag liggende argumenten en kan zo bijdragen aan een geslaagde communicatie. Deze taak wordt echter in het onderhavige geval bemoeilijkt door het onmiskenbare feit dat ook de ethische discussie binnen de milieufilosofie zelf sterk gepolariseerd is en de politieke discussie tot op grote hoogte weerspiegelt. Zoals we in het volgende hoofdstuk zullen laten zien, is er namelijk vanaf plusminus 1980 binnen de milieufilosofie een strijd gaande tussen individualistisch georiënteerde dier-ethici enerzijds en holistisch georiënteerde eco-ethici anderzijds.

III INDIVIDUALISME VERSUS HOLISME

1973 kan met recht als het geboortjaar van de milieufilosofie worden aangemerkt. In de herfst van dat jaar richtte de Australische filosoof Richard Sylvan zich op het 15de wereldcongres voor filosofie tot zijn collega's met de vraag: 'Is There a Need for a New, an Environmental, Ethic?' In de zomer daarvoor publiceerde de Noorweegse filosoof Arne Naess zijn baanbrekende opstel 'The Shallow and the Deep, Long Range Ecology Movement: A Summary'. Maar het spits werd afgebeten door de Australische filosoof Peter Singer, van wie in het voorjaar van 1973 het artikel 'Animal Liberation' in The New York Review of Books verscheen. Daarmee drukte hij in de begintijd een zwaar dier-ethisch stempel op de milieufilosofie.

Singer verwijt de traditionele ethiek dat ze dieren van de morele gemeenschap uitsluit. Hij spreekt in dit verband (naar analogie van begrippen als 'racisme' en 'sexisme') van 'speciesisme'. Aan de mens wordt in de traditionele ethiek een verheven morele status toegekend op grond van bepaalde unieke vermogens, zoals het vermogen om te denken of te spreken. Wanneer men een dergelijk criterium echter strikt zou toepassen, dan zouden ook pasgeboren kinderen en geestelijk gehandicapte personen geen morele consideratie verdienen. Wil men deze consequentie vermijden, dan moet men zijn eisen terugschroeven en een beperkter criterium voor toelating tot de morele gemeenschap hanteren. Dit criterium ontleent Singer aan Jeremy Bentham, de grondlegger van het utilisme. 'The question is not', stelde Bentham, 'Can they reason? nor Can they talk? but Can they *suffer*?' Wanneer we Benthams voorstel overnemen en het vermogen tot lijden als het voornaamste toelatingcriterium aanvaarden, dan vervalt eveneens de grond om dieren, met name gewervelde dieren, van de morele gemeenschap uit te sluiten, met alle ingrijpende gevolgen vandien: afschaffing van de bio-industrie, verandering van onze eetgewoonten, substantiële vermindering van dierproeven, stopzetting van de plezierjacht et cetera.

Singers dierenbevrijdingstheorie staat bloot aan hetzelfde soort kritiek waarmee het klassieke utilisme zich van meet af aan geconfronteerd zag. Wanneer men in navolging van Bentham 'het grootste geluk van het grootste aantal' tot moreel principe verheft, dan kunnen individuele aan collectieve belangen ondergeschikt gemaakt worden, wanneer een bepaalde handeling netto meer plezier dan pijn oplevert. Bovendien kan op grond van het utiliteitsbeginsel bijvoorbeeld ook Singers eigen pleidooi voor een vegetarische levensstijl makkelijk onderuit gehaald worden. Immers: 'We zouden dieren met een minimum aan ongerief kunnen houden, ze pijnloos kunnen afmaken, en nog steeds van ons runderlapje, karbonaadje en spek en ei kunnen genieten' (Callicott 1993, 7).

Op grond van zulke overwegingen heeft Tom Regan het utilisme als basis van de dier-ethiek verworpen. In zijn invloedrijke boek The Case for Animal Rights (1983) probeert hij in plaats daarvan de dier-ethiek op deontologisch stramien te borduren. We mogen dieren, om het Kantiaans uit te drukken, nooit uitsluitend als middel gebruiken maar dienen ze telkens ook en vooral als doel in zichzelf te behandelen. Om te voorkomen dat we dieren alleen om hun instrumentele betekenis waarderen en ervoor te zorgen dat we hun intrinsieke waarde respecteren, moeten we volgens Regan aan dieren bepaalde rechten toekennen. Deze rechten moeten paal en perk stellen aan zaken als dierproeven, de consumptie van vlees en de intensieve veehouderij. Regan is op dit punt strenger dan Singer, maar daar staat tegenover dat hij de klasse van dieren die morele consideratie verdienen tot zoogdieren beperkt, terwijl ze bij Singer alle gewervelde dieren omvat. Alleen die dieren kunnen namelijk volgens Regan morele rechten doen gelden die het 'subject van een leven' zijn en die dus over een zeker (zelf)bewustzijn beschikken.

Zowel in de dierenbevrijdingstheorie van Peter Singer als in de dierenrechtentheorie van Tom Regan werd de traditionele moraal vanwege haar antropocentrische uitgangspunten als 'chauvinistisch' en 'speciesistisch' terzijde geschoven. Dat rechtvaardigde de verwachting dat een adequate milieu-ethiek zich vanzelf zou ontwikkelen in het verlengde van de dier-ethiek. Nu de mens eenmaal van zijn exclusieve morele voetstuk was gestoten, leek de tijd rijp voor een morele rehabilitatie van de rest van de levende natuur. Nog in 1983 betoogde Regan dat zijn individualistisch georiënteerde 'rights-based view' volledig aan de wensen van de natuurbeschermers tegemoet zou komen. Immers, 'wanneer we gepast respect tonen voor de rechten van individuen die samen de biotische gemeenschap vormen, zou die gemeenschap dan niet eveneens beschermd worden?' (Regan 1983, 362).

Deze retorische vraag was gericht aan het adres van Baird Callicot, die een holistische eco-ethiek heeft ontwikkeld, waarin de biotische gemeenschap in moreel opzicht centraal staat. In 1980 had Callicot in een uiterst polemisch artikel, 'Animal Liberation: A Triangular Affair', de verhoudingen met de dier-ethici op scherp gesteld. Zo'n agressieve manoeuvre was, zoals hij later verklaarde, nodig om de eco-ethiek nadrukkelijk op de kaart te zetten, tegen de destijds heersende indruk in dat de milieu-ethische vragen wel afdoende door de bestaande dier-ethiek van Singer en Regan zouden kunnen worden beantwoord.

Als *locus classicus* van de eco-ethiek geldt het intellectuele testament van de in 1948 overleden Amerikaanse bosbouwkundige en wildbeheerder Aldo Leopold, A Sand County Almanac (1949). De opvattingen van Leopold, bekend onder de naam 'land ethic', zijn vooral door Callicott tot een samenhangende en wijsgerig verantwoorde eco-ethiek uitgewerkt. De 'land ethic', stelt Leopold, 'changes the role of *Homo sapiens* from conqueror of the land-community to plain member and citizen of it' (Leopold 1949, 204). Deze ethiek houdt volgens

Leopold moreel respect voor de overige leden van de landgemeenschap in ('animals and plants' maar ook 'soils and waters!'), maar vooral respect voor *deze gemeenschap als zodanig*. Dit komt pregnant tot uitdrukking in de samenvattende formule van de land-ethiek, haar morele grondregel of 'categorische imperatief': 'A thing is right when it tends to preserve the integrity, stability, and beauty of the biotic community. It is wrong when it tends otherwise' (ibid., 224).

Het denken van Leopold is sterk door de wetenschap van de ecologie beïnvloed. Aanvankelijk speelde hij in navolging van Frederic Clements met de gedachte van het natuurlijk milieu als een superorganisme, waarvan de soorten de organen en de individuen de cellen vormen. Later nam hij de zogenaamde 'community ecology' van Charles Elton als richtsnoer. Biotische gemeenschappen werden door Elton als uitgebreide voedselketens voorgesteld. Elke soort bezet daarin een 'trofische niche' en vervult zo een bepaalde 'professionele rol' in de economie van de natuur. Elton onderscheidde drie grote 'gilden': producenten (de groene planten), consumenten, (herbivoren en carnivoren), en destruenten (schimmels en bacteriën). Nog weer later zocht Leopold zijn heil bij de ecosysteem-ecologie van Arthur Tansley, die de ecologie van een descriptieve en comparatieve wetenschap in de traditie van het klassieke natuurhistorische onderzoek voorgoed in een exacte wetenschap naar het voorbeeld van de moderne natuurwetenschappen omvormde. Uitgaande van de premisse dat energie als dé pasmunt van de huishouding der natuur beschouwd moet worden, wist Tansley de ecologie namelijk op de thermodynamica der open systemen aan te sluiten. Volgens Callicott is het uiteindelijk Tansley's ecosysteem-model 'which informs the cardinal practical precepts of the land ethic' (Callicott 1989, 89).

Wat Clements, Elton en Tansley met elkaar gemeen hebben is een holistische visie op de natuur. Individuen verschijnen slechts als cellen van een orgaan, als schakels in een voedselketen, en vervluchtigen tenslotte tot tijdelijke configuraties in energievelden of lokale perturbaties in energiestromen. Uit deze visie volgt dan ook volgens Callicott dat de individuele leden van de biotische gemeenschap geen aanspraak kunnen maken op zoiets als een 'recht op leven'. 'Energie, het ruilmiddel van de natuurhuishouding, stroomt van het ene naar het andere organisme, maar gaat daarbij niet van hand tot hand zoals een munststuk, maar circuleert als het ware van maag tot maag. Eten *en gegeten worden*, leven *en sterven* zijn de zaken die de biotische gemeenschap draaiende houden. Trofische asymmetrieën vormen de kern van de biotische gemeenschap. Dat lijkt onjuist, onrechtvaardig. Maar zo is de biotische gemeenschap nu eenmaal georganiseerd' (ibid., 91).

Vanuit holistisch perspectief hebben we volgens Callicott de plicht zoveel mogelijk soorten voor de ondergang te behoeden, vooral de soorten aan de top van de voedselpiramide, de grote carnivoren. Wat bovenal vermeden moet worden, is de 'worl-wide pooling of faunas and

floras', dat wil zeggen de willekeurige introductie van exoten en gedomesticeerde soorten en de hieruit voortvloeiende ontwrichting van populaties inheemse, wilde dieren.

Vandaar dat Callicott de preoccupatie van dier-ethici met gedomesticeerde dieren ongemeen fel afwijst. Deze dieren zijn, aldus Callicott, menselijke voortbrengselen, levende artefacten, die geen moreel respect verdienen en die vanuit ecologisch gezichtspunt zelfs als een 'plaag' beschouwd moeten worden: runderen noemt hij bijvoorbeeld 'hoofed locusts' (sprinkhanen met hoeven). Ze vormen volgens Callicott een even grote of nog grotere bedreiging voor de natuur dan een vloot 'four-wheel-drive off-road vehicles'. De klacht van dier-ethici dat het 'natuurlijk gedrag' van kippen en kalveren in de intensieve veehouderij op wrede wijze wordt aangetast is onzinnig omdat ze zo'n gedrag 'netzomin als tafels en stoelen' vertonen. Omdat ze opgefokt zijn tot volgzaamheid, meegaandheid, stompzinnigheid en afhankelijkheid, is de poging deze dieren te bevrijden bij voorbaat tot mislukken gedoemd.

Een ander zwak punt van de individualistische dier-ethiek is dat zij geen enkele grond erkent om het redden van zeldzame of bedreigde dieren voorrang te geven boven het redden van algemeen voorkomende exemplaren. Het laatste exemplaar van een soort heeft volgens Regan niet meer recht op onze morele zorg en aandacht dan een willekeurig (landbouw)huisdier. Bovendien mogen zeldzame of bedreigde dieren niet in gevangenschap genomen en gehouden worden om hun reproductie veilig te stellen; behalve boerderijen en laboratoria vormen dierentuinen een belangrijk doelwit van de kritiek der dier-ethici, vanwege het psychische en fysieke ongerief dat dieren hier zouden ervaren.

Tenslotte maken de dier-ethici in moreel opzicht ook geen onderscheid tussen inheemse en uitheemse soorten. Het is in hun ogen ontoelaatbaar jacht te maken op exoten, ook wanneer ze een verwoestende invloed hebben op inheemse populaties. Jacht is voor dier-ethici sowieso taboe, terwijl eco-ethici onder bepaalde omstandigheden bejaging willen toestaan, bijvoorbeeld waar herten bij het ontbreken van natuurlijke predatoren als wolven de neiging hebben om de 'carrying capacity' van hun biotoop te overschrijden, hetgeen vervolgens tot degradatie van het ecosysteem kan leiden. In zulke gevallen moet de mens noodgedwongen de rol van toppredator op zich nemen en het populatie-overschot afschieten ('culling').

Het is volgens Callicott een bewijs voor hun 'ecologische ongeletterheid' dat dier-ethici een zorgplicht voor individuele dieren bepleiten, ongeacht het feit of deze dieren wild of tam, zeldzaam of veel voorkomend, inheems of uitheems zijn. Omdat de biotische gemeenschap meer is dan de som van haar leden, kan van zo'n algemene zorgplicht ten aanzien van individuele dieren geen sprake zijn. 'De land-ethiek kent uitdrukkelijk geen gelijke morele waarde toe aan alle leden van de biotische gemeenschap; de morele waarde van individuen (met inbegrip, let wel, van menselijke individuen) is relatief, afhankelijk van de specifieke relatie van elk tot de collectieve entiteit die Leopold "land" noemde' (Callicott 1989, 28).

De dier-ethici verzetten zich tegen zo'n holistische visie, waarin individuele dieren niet meer zijn dan tijdelijke vehikels van genetisch materiaal en slechts als 'koren op de evolutionaire molen' dienen (Vrijenhoek 1995). Ze menen dat individuele dieren niet opgeofferd mogen worden ten behoeve van de soort, de leefgemeenschap of het ecosysteem. Het is naar hun oordeel een misvatting te denken dat onze morele verantwoordelijkheid ten opzichte van soorten, gemeenschappen en ecosystemen groter is dan die ten opzichte van individuele dieren. Dergelijke entiteiten zijn abstracties; in tegenstelling tot individuele dieren hebben zij geen hart en longen, kunnen zij geen pijn lijden of plezier beleven en bezitten ze ook niet zoiets als een eigen welzijn (Jamieson 1996, 61).

Op Callicotts aanval reageerde Regan in The Case for Animal Rights met het verwijt dat de eco-ethici zich schuldig maken aan 'environmental fascism' voor zover zij de rechten van individuen ondergeschikt maken aan de vermeende belangen van het grotere geheel waarvan ze een integraal deel vormen. 'Environmental fascism and the rights view are like oil and water', constateerde Regan, 'they don't mix' (Regan 1983, 362). En één jaar later karakteriseerde Mark Sagoff, een medestander van Callicott, de relatie tussen dier- en eco-ethiek als 'Bad Marriage, Quick Divorce'. Het gaat natuurbeschermers allereerst om het behouden van natuurlijke processen, aldus Sagoff, en processen als natuurlijke selectie betuigen nu eenmaal weinig respect voor de 'rechten' van individuele dieren.

Met deze slagenwisseling leek het lot van de milieu-ethiek beslist en leek zij onherroepelijk af te stevenen op een definitieve scheiding der geesten: terwijl de dier-ethici zich beklaagden over de morele ongevoeligheid van de eco-ethici voor dierenleed, hekelden de eco-ethici het 'Bambi syndrome' van de dier-ethici. Net als in de politieke discussie tussen voor- en tegenstanders van introductieprogramma's dreigde ook het gesprek in de ethische discussie tussen individualisten en holisten definitief af te breken. Maar reeds enkele jaren na zijn frontale aanval ondernam Callicott een poging om het gestrande huwelijk te redden en bood hij de dier-ethici een 'olijftak' aan.

IV DE THEORIE DER CONCENTRISCHE CIRKELS

In een artikel uit 1988, 'Animal Liberation and Environmental Ethics: Back Together Again', onderscheidde Callicott verschillende gemeenschappen die als concentrische cirkels om elkaar heen liggen: de gemeenschap van mensen, de gemengde gemeenschap van mensen en gedomesticeerde dieren, en tenslotte de wijdere biotische gemeenschap die ook wilde dieren omvat. Deze verschillende gemeenschappen zijn in moreel opzicht hiërarchisch geordend: verplichtingen ten opzichte van de gemeenschap van mensen genieten de voorrang, dan volgen de verplichtingen ten opzichte van de gemengde gemeenschap en tenslotte die ten opzichte van biotische gemeenschap. Zo'n hiërarchische ordening maakt het volgens Callicott mogelijk om morele aanspraken tegen elkaar af te wegen en conflicten zo op systematische wijze op te lossen.

Met deze theorie van concentrische cirkels kwam Callicott niet alleen tegemoet aan de morele bekommernis van dier-ethici met gedomesticeerde dieren, maar dreigde hij eveneens de deur open te zetten voor de terugkeer van de traditionele ethiek, waarin de mens uiteindelijk de maat aller dingen is. Om deze voor de hand liggende tegenwerping te ontkrachten stelde Callicott dat de nieuwere verplichtingen die uit de grotere gemeenschap voortvloeien repercussies moeten hebben voor de oudere verplichtingen uit de engere gemeenschap. Men kan zijn kind wel degelijk het plezier van een trip naar Disneyland ontzeggen of het met minder kerstcadeautjes bedelen wanneer dat ertoe bijdraagt dat hongersnood elders gelenigd wordt. Evenzeer kan men zichzelf of kan men de dieren uit de gemengde gemeenschap bepaalde beperkingen opleggen in het belang van de ecologische integriteit. 'Melkvee kan bijvoorbeeld zeer destructief zijn voor bepaalde plantengemeenschappen en moet hiervan uitgesloten worden wanneer andere weidegronden beschikbaar zijn - ongeacht de eigen voorkeuren van het vee en de economische belangen van de veehouders' (Callicott 1989, 59).

Met deze clause probeerde Callicott de deur naar het antropocentrisme weer dicht te gooien maar deed hij tegelijk afbreuk aan de idee van een hiërarchische ordening, waarmee conflicten op systematische wijze opgelost zouden kunnen worden. De vraag hoe verschillende morele claims in concreto tegen elkaar afgewogen kunnen worden, wordt door Callicott niet beantwoord.⁴

⁴ Deze verlegenheid kenmerkt ook de poging van filosofen als Holmes Rolston om tot een synthese van individualistische en holistische benaderingen te komen door zowel aan individuen als aan aggregaties van individuen intrinsieke waarde toe te kennen. Het is zeer de vraag of het, gezien het enorme verschil in complexiteit tussen individuen, soorten, gemeenschappen en ecosystemen, überhaupt wel mogelijk is om conflicterende aanspraken via een dergelijke toekenning in te schalen en tegen elkaar af te wegen.

Een poging om op die vraag wel een duidelijk antwoord te formuleren is te vinden in het boek Environmental Justice (1988) van Peter S. Wenz. De gezaghebbende Nederlandse milieufilosof Wouter Achterberg noemt dit 'de meest uitgewerkte en waardevolle poging ethische principes te formuleren en te rechtvaardigen voor de oplossing van belangenconflicten tussen mensen en andere natuurlijke entiteiten' (Achterberg 1994,181). Net als Callicott rangschikt ook Wenz onze morele verhoudingen volgens concentrische cirkels. Morele verplichtingen ontstaan volgens Wenz in de context van werkelijke of mogelijke interacties. Hoe hechter onze relaties met anderen, hoe groter het aantal en de bindende kracht van de verplichtingen ten opzichte van die anderen.

Wenz onderscheidt globaal twee typen verplichtingen: negatieve en positieve rechten. Negatieve rechten, zoals het recht op leven, vrijheid en eigendom, dienen ons van inmenging door anderen te vrijwaren. Positieve rechten daarentegen verlangen dat we anderen bijstaan bij het verkrijgen van elementaire zaken als voeding, huisvesting, scholing en medische zorg. Zij zijn volgens Wenz niet beperkt tot mensen maar strekken zich ook uit tot gedomesticeerde dieren; ze nemen echter wel in aantal en in kracht af naarmate anderen verder van ons af staan. Negatieve rechten hebben een groter bereik dan positieve rechten en strekken zich ook uit tot wilde dieren. In tegenstelling tot positieve rechten worden zij doorgaans niet geringer naarmate we ons van het centrum naar de periferie bewegen.

In Wenz' theorie van concentrische cirkels verkeren gehouden en gedomesticeerde dieren in een ietwat paradoxale positie. Voor zover ze van ons afhankelijk zijn dragen we een zekere verantwoordelijkheid voor hun gezondheid en welzijn. Maar domesticatie en gevangenschap moeten in het algemeen beschouwd worden als schendingen van hun negatieve recht op vrijheid. 'Daarom zou het merendeel van deze dieren, nadat hun aantallen (bijvoorbeeld via selectieve sterilisatie) tot ecologisch aanvaardbare niveau's gereduceerd zijn, in de vrije natuur geherintroduceerd moeten worden' (Wenz 1988, 152). Eenmaal verwilderd kunnen deze dieren geen enkele aanspraak meer maken op positieve rechten. Dat zou namelijk volgens Wenz tot absurde consequenties voeren, zoals het verlenen van veterinaire bijstand aan dieren in het wild.

Wilde dieren hebben dus uitsluitend negatieve rechten. Anders dan bij positieve rechten het geval is, boeten deze rechten niet aan kracht in wanneer we ons van de binnenste naar de buitenste cirkel verplaatsen. Wat volgens Wenz wel verandert is de rangorde tussen de verschillende negatieve rechten. In de omgang tussen mensen geniet het recht op leven doorgaans de voorrang boven het recht op vrijheid. Dat geldt ook voor de omgang tussen mensen en dieren. Net zomin als wij vrij zijn om elkaar het leven te benemen, mogen we dieren doden, behalve wanneer dat nodig is om te overleven, bijvoorbeeld bij gebrek aan voedsel of bij gevaarlijke confrontaties. Maar in de omgang tussen dieren in het wild is het

precies omgekeerd en komt het recht op vrijheid vóór het recht op leven. Anders zou men ook nu weer tot absurde consequenties komen en zou men de wolf zijn vrijheid moeten ontnemen om het recht op leven van het schaap te waarborgen. Kortom: mensen moeten dieren vrij laten en zich ook niet bemoeien met de relatie tussen predatoren en prooidieren.

Wenz rondt zijn verhaal af met een beschouwing omtrent die elementen van ons natuurlijk milieu die aan de morele aandacht van de dier-ethici ontsnappen omdat deze elementen niet beschikken over een (zelf)bewustzijn en evenmin gevoelens van lust en onlust kennen. Dergelijke elementen, zoals lagere organismen en planten, die Wenz in de buitenste cirkel situeert, bezitten weliswaar positieve noch negatieve rechten; we hebben echter wel de morele plicht evolutionaire processen die (op de lange duur) de biodiversiteit bevorderen zo veel mogelijk ongestoord te laten verlopen. We moeten, aldus Wenz, voorkomen dat ecosystemen hun vitaliteit verliezen en dat soorten verdwijnen.

De poging van Callicott en Wenz om de individualistische dier-ethiek en de holistische eco-ethiek via een theorie van concentrische cirkels met elkaar te verzoenen, loopt in feite uit op een soort boedelscheiding: de dier-ethiek gaat over de gezondheid en het welzijn van gedomesticeerde en gehouden dieren, de eco-ethiek over wilde dieren als leden van de biotische gemeenschap en als onderdelen van het ecosysteem. Het voordeel van dit voorstel is dan ook dat het een eind belooft te maken aan de onvruchtbare strijd tussen twee partijen die elkaars legitimiteit over en weer voortdurend betwisten en het alleenrecht inzake de milieu-ethiek voor zichzelf opeisen. Maar die belofte kan niet worden waargemaakt, omdat de discussie zich nu verplaatst van de vraag wat er in moreel opzicht dient te prevaleren, het individu of het grotere geheel, naar de vraag waar de scheidslijn tussen gedomesticeerd en wild, of - meer algemeen - tussen cultuur en natuur, nu precies getrokken moet worden. En het is, zoals al eerder en vaker bleek, juist deze onderliggende vraag die de gemoederen in het debat over de introductie van grote grazers in natuurgebieden sterk verdeeld houdt. Vallen deze dieren onder de gedomesticeerde soorten of kunnen ze vergeleken worden met wilde soorten als herten, reeën en bevers? In het eerste geval geldt de individuele zorgplicht, in het tweede geval niet. In het volgende hoofdstuk zullen we deze vraag nader bestuderen en een voorstel formuleren waarmee de impasse in het debat tussen dieren- en natuurbeschermers doorbroken kan worden.

V NATUUR VERSUS CULTUUR

Conform de door Callicott en Wenz bepleite boedelscheiding aangaande het morele verkeer met gedomesticeerde en wilde dieren, trekt het gros der eco-ethici een scherpe grens tussen cultuur aan de ene en natuur aan de andere kant. Het gaat eco-ethici vooral om het behouden en beschermen van 'echte', zoveel mogelijk 'ongerepte', niet door mensenhand beroerde, natuur⁵. Het argument van de echtheid of authenticiteit van de natuur wordt echter niet alleen door eco-ethici aangevoerd maar wordt vaak ook door hun tegenstanders aangegrepen. Zij ondersteunen hun pleidooi voor een individuele zorgplicht namelijk meer dan eens door er op te wijzen dat er van echte of authentieke natuur in een bepaalde situatie of een bepaald gebied geen sprake is of kan zijn.

Een voorbeeld hiervan levert de discussie over de vraag welke handelwijze gepast is jegens zieke zeehonden of verlaten zeehonde-baby's uit het Waddengebied. De Deense bioloog Svend Thouggaard verdedigt in deze discussie het standpunt dat, nu het de zeehond in de Waddenzee weer meer voor de wind gaat, verzorging van zieke of verlaten exemplaren niet langer noodzakelijk is, en dat opvang en weer uitzetten van zulke dieren zelfs schadelijk is voor de populatie, bijvoorbeeld vanwege genetische verzwakking. In Denemarken krijgen aangeboden zeehondebaby's ('huilers') thans een spuitje. Lenie 't Hart, directeur van de Zeehondencreche in Pieterburen, verdedigt daarentegen dat er sprake blijft van een zorgplicht voor deze dieren: 'Niet iedereen hoeft over te lopen van dierenliefde, maar dat je zo'n kwetsbaar diertje opzettelijk doodt...Ik vind dat de mens een zorgplicht heeft voor de dieren. Nu er geen echte wilde natuur meer is - en de Waddenzee is allang geen wilde natuur meer met al onze vervuiling en verstoring - moeten we de kwetsbare dieren helpen' (Biersma 1997).

Dit argument - dat er van echte natuur allang geen sprake meer kan zijn - speelt ook een rol in een ander karakteristiek moreel conflict tussen dieren- en natuurbescherming. In 1993 protesteerde de organisatie PETA (People for the Ethical Treatment of Animals) heftig tegen het in valstrikken vangen van verwilderde varkens op Hawaï. Deze varkens zijn de schrik van de natuurbeschermers omdat ze de laatste resten tropisch regenwoud in afgelegen bergstreken met de eigen inheemse vogel- en slakkensoorten verwoesten. PETA argumenteert echter dat

⁵ Toch zijn eco-ethici doorgaans geen principiële tegenstanders van actieve menselijke interventie. Deze wordt dikwijls nodig geacht om de kwaliteit van reeds aangetaste natuur weer op te vijzelen, om de natuur zich als het ware weer te laten 'herstellen' van de aanslagen die zij te verduren heeft gekregen, of ook om dit 'herstel' zelf doelbewust ter hand te nemen. De naam 'restoration ecology' voor een opkomend specialisme brengt deze actieve houding pregnant tot uitdrukking. Voor velen is een uiterst actieve menselijke bemoeienis, bedoeld om 'natuurlijke processen weer meer ruimte te geven', echter juist het toppunt van een paradox. Een 'maakbare natuur' is volgens publicist Koos van Zomeren 'geen echte natuur' (Van Zomeren 1997).

Hawaii niet langer ‘natuurlijk’ is na de introductie van vele exotische soorten: ‘Thus by claiming that Hawaii is not part of nature anymore, PETA feels justified in giving greater ethical weight to the suffering of individual mammals than to the survival of entire, endemic species’ (Soulé 1995, 156).

Ook in het debat over de omgang met grote grazers doen zowel de dieren- als de natuurbeschermers een beroep op het argument van de echtheid of authenticiteit van de natuur om er hun - tegengestelde - morele claims mee te legitimeren.⁶ Het kamp der dierenbeschermers is niet alleen van oordeel dat het hierbij gaat om gedomesticeerde dieren maar benadrukt bovendien dat de omstandigheden in Nederlandse natuurterreinen in feite verre van natuurlijk zijn, en verbindt daaraan de conclusie dat de dieren in kwestie blijvend afhankelijk zijn van menselijke zorg. Het kamp der natuurbeschermers is daarentegen van mening dat we de grote grazers met een gerust hart aan hun lot kunnen overlaten, ten eerste omdat ze wel degelijk met wilde dieren vergeleken mogen worden, en ten tweede omdat de natuur in Nederland plaatselijk nog over voldoende veerkracht beschikt om op eigen benen te staan, al kan ze daarbij een steuntje in de rug (in de vorm van natuurontwikkeling) goed gebruiken.

Beide partijen beschouwen de verhouding van cultuur en natuur in wezen als een zwart-wit tegenstelling, en verschillen slechts van mening ten aanzien van de grens tussen beide. Zo'n zwart-wit denken werkt verlamdend en laat elke discussie in een welles-nietes spelletje verzanden. Om hierin verandering te brengen en de discussie weer vlot te trekken moet het denken in termen van ‘alles of niets’ plaats maken voor een denken in termen van ‘meer of minder’. Dat is ook nodig om recht te kunnen doen aan het door en door dynamische karakter van introductieprogramma's. Hierbij gaat het immers om langdurige processen waarbij men in veel gevallen gedomesticeerde dieren aan verwilderings blootstelt en als het ware dwingt om van de gemengde naar de biotische gemeenschap te verhuizen. In plaats van een haarscherpe scheidslijn is er bij geïntroduceerde dieren dan ook eerder sprake van een tussengebied, een middenzone, waarover de ‘moresdictie’ noch door de individualistische dier-ethici, noch door de holistische eco-ethici eenzijdig en exclusief geclaimd kan worden.

Voor een dergelijke perspectiefwisseling levert de eco-ethicus Holmes Rolston een nuttige aanzet. Rolston benadrukt dat we verschillende betekenissen van het begrip ‘natuurlijk’ zorgvuldig moeten onderscheiden om niet hopeloos in onze argumentaties verstrikt te raken. Volgens een eerste betekenis houdt ‘natuurlijk’ in: ‘overeenkomstig de natuurwetten’. In deze betekenis is elke menselijke en niet-menselijke activiteit natuurlijk. Noch het bijvoederen van grote grazers, noch het verorberen van het uitgestrooide voedsel door deze dieren gaat in tegen

⁶ In hoofdstuk X zullen we het thema van de authenticiteit nader belichten in de context van wilheid.

de natuurwetten. Volgens een tweede betekenis is het begrip ‘natuurlijk’ uitsluitend van toepassing op spontane gebeurtenissen in de wilde natuur. In deze betekenis worden alle weloverwogen menselijke activiteiten en hun bedoelde en onbedoelde gevolgen als kunstmatig of artificieel beschouwd. Aangezien alle handelingen van mensen in deze opvatting de spontane gang van de natuur onderbreken, is het voor natuurbeschermers onmogelijk om natuurlijk te handelen.

Is het volgens de eerste betekenis dus onvermijdelijk natuurlijk te handelen, volgens de tweede betekenis is dat juist onmogelijk. Veel denken over natuurlijkheid wordt dan ook heen en weer geslingerd tussen het onvermijdelijke en het onmogelijke. Om deze impasse te doorbreken introduceert Rolston een derde betekenis van natuurlijkheid, die verenigbaar is met menselijk beheer. Volgens deze betekenis wordt natuurlijkheid als iets relatiefs en gradueels opgevat: sommige ingrepen zijn meer, andere minder natuurlijk. Wanneer we van deze betekenis uitgaan hoeven we herstelde natuur niet direct af te doen als onecht of ‘fake’. Zeker, vergeleken met oorspronkelijke, ongerepte natuur is er sprake van verminderde natuurlijkheid, maar wat er aan natuurlijkheid overblijft is daarom nog niet illusoir. De loop van de natuurlijke historie is weliswaar door menselijk ingrijpen onderbroken, maar herstelde natuurlijke processen zijn toch als betrekkelijk natuurlijk te beschouwen.

Rolston probeert zijn punt met de volgende vergelijking duidelijk te maken: ‘A broken arm, reset and healed, is relatively more natural than an artificial limb, though both have been medically manipulated. The arm, decades later, is not a “reasonable illusion” of a pristine arm. Except for hairline bone scars it may be indistinguishable from the arm nature gave. Likewise with a restored forest or range, the historical genesis has been partially interrupted. But henceforth, deliberately put back in place, spontaneous nature takes over as before. Trees blow over in storms, coyotes hunt ground squirrels, lightning causes burns, natural selection resumes’ (Rolston 1990, 145).

In zijn bloemlezing De bewoonde wereld komt ook Koos van Zomeren tot de conclusie dat ‘natuur’ nog het beste als een bij uitstek relatief begrip beschouwd kan worden. ‘Zij is nooit volmaakt, je hebt er alleen maar meer of minder van. Een zomertaling is meer natuur dan een muskusrat, een muskusrat is meer natuur dan mijn hond, mijn hond is meer natuur dan ik en ik, nou ja, ik ben toch altijd nog meer natuur dan mijn schrijfmachine. Een voordeel van deze benadering is dat we verschil kunnen maken tussen mensenwerk en mensenwerk. Het verschil tussen een boerensloot en een asfaltweg is een levende salamander. En het verschil tussen een boerensloot van 1960 en een boerensloot van nu is een broedende zomertaling’ (Van Zomeren 1998, 8).

Met het voorstel van Rolston om natuurlijkheid eerder als een relatieve dan als een absolute categorie te beschouwen kan recht worden gedaan aan het dynamische karakter van natuurontwikkeling in het algemeen en van (her)introductie van dieren in het bijzonder. Natuurontwikkeling is een nimmer eindigend leerproces waarbij men zich geleidelijk meer van de cultuur- naar de natuurpool beweegt. Rolstons voorstel heeft bovendien het voordeel dat menselijk beheer en natuurlijkheid elkaar niet per se uitsluiten. Toenemende natuurlijkheid staat niet gelijk aan afnemend menselijk ingrijpen. Het beheer verdwijnt niet maar verandert van vorm. We moeten ten aanzien van de natuur de teugels laten vieren, maar dat vereist eerder meer dan minder rij- en stuurmanskunst.⁷ Voordat we de ethische consequenties van zo'n visie op natuur voor introductieprogramma's bespreken, willen we eerst bezien hoe deze visie zich verhoudt tot de uitgangspunten van het huidige natuurbeleid, zoals neergelegd in het gezaghebbende Handboek natuurdoeltypen in Nederland uit 1995.

⁷ Dat laatste kan verhelderd worden met behulp van een aan de civilisatietheorie van Norbert Elias ontleende analogie. Elias onderscheidt ruwweg twee fasen in het westers civilisatieproces. In de periode van 1200 tot 1750 moeten mensen leren spontane gedragingen te vermijden door de opwellingen ertoe krachtig te onderdrukken. In de periode daarna wordt van mensen verwacht dat ze hun spontane gedrag niet simpelweg bedwingen maar op 'beheerste' wijze tot uiting te brengen, een vorm van zelfbeheersing die Elias ooit als 'controlled decontrolling of emotional controls' heeft aangeduid. Naar analogie van deze moderne vorm van zelfbeheersing zou men ten aanzien van natuurontwikkeling kunnen spreken van een 'controlled decontrolling of ecological controls'. Deze formule maakt duidelijk dat de creatie van speelruimtes voor spontane natuuruitingen geen ongecontroleerd proces kan zijn, maar om nieuwe, minder rigide en meer flexibele vormen van natuurbeheersing vraagt.

VI NATUUR IN HET HUIDIGE BELEID

Het uitgangspunt van het Handboek natuurdoeltypen in Nederland wordt gevormd door de beide voornaamste doelstellingen van het natuurbeleid: verscheidenheid en natuurlijkheid. De verscheidenheidsdoelstelling wordt in het handboek direct aan de natuurlijkheidsdoelstelling gekoppeld, met het argument dat natuurlijke (ongestoorde) ecosystemen de beste garantie voor soortenbehoud bieden: ‘Daar immers doen zich de natuurlijke processen en omstandigheden voor, waar de oorspronkelijke soortenrijkdom aan te danken is’ (Bal e.a. 1995, 14).

In het handboek worden de natuurdoeltypen in vier hoofdgroepen verdeeld. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen grootschalige systemen waar de mens niet of nauwelijks hoeft in te grijpen, de ‘nagenoeg-natuurlijke’ en de ‘begeleid-natuurlijke’ eenheden, en kleinere gebieden waar een intensiever beheer noodzakelijk kan zijn, de ‘half-natuurlijke’ en de ‘multifunctionele’ eenheden (zie ook de Inleiding). De specifieke invulling van deze hoofdgroepen verschilt per fysisch-geografische regio. Differentiatie naar de negen regio's die Nederland rijk is, levert per saldo 132 natuurdoeltypen op.

Met een dergelijk breed palet aan natuurdoeltypen lijkt het handboek tegemoet te komen aan het relatieve of graduele natuurbegrip, waarvoor we in het vorige hoofdstuk een lans braken. Daar staat tegenover dat de auteurs van het handboek zelf expliciet een heel ander natuurbegrip hanteren. Voor een definitie van dit begrip verwijzen zij in eerste instantie naar het nationale Natuurbeleidsplan (1990). Daarin wordt het natuurbegrip in verband gebracht met een drietal kenmerken van ecosystemen: volledigheid, grootte en ongestoordheid. ‘Volledigheid’ is volgens de auteurs subjectief omdat het op een gekozen referentie zou berusten. Blijven over ‘grootte’ en ‘ongestoordheid’. Het gaat vooral om de schaal en intensiteit van de menselijke beïnvloeding. Die beïnvloeding zou het best afgemeten kunnen worden aan de hoeveelheid materie en energie die de mens per oppervlakte-eenheid aan het ecosysteem onttrekt of toevoegt, maar in de praktijk is daar moeilijk mee te werken.

In hun handboek maken de auteurs derhalve de keuze een ecosysteem natuurlijker te noemen naarmate de invloed van de mens geringer en indirecter is. ‘Of anders gezegd: de natuurlijkheid neemt toe als een ecosysteem over een groter oppervlak met minder sturing van de mens functioneert’ (ibid., 15). Strikt genomen houdt dit in dat natuurlijkheid en menselijk ingrijpen elkaar wederzijds uitsluiten. De auteurs vatten blijkens deze definitie de verhouding van natuur en cultuur nog te veel als een zwart-wit tegenstelling op. Zo'n opvatting leidt tot een fixatie op de fictieve grens die beide domeinen zou scheiden en dus tot een verwaarlozing van het feitelijk bestaan van een groot middengebied, dat een uitgesproken hybride karakter vertoont. Een nadere analyse van het handboek maakt echter al snel duidelijk dat de auteurs

gedwongen zijn water bij de wijn te doen en het eigen natuurbegrip op tal van punten te relativiseren.

Om te beginnen erkennen de auteurs dat de geheel natuurlijke eenheden in hun verhaal schitteren door afwezigheid. Van dergelijke eenheden kan nergens in Nederland sprake zijn, nu niet maar ook in de toekomst niet. 'De menselijke invloed op waterhuishouding, bodem, reliëf, flora en fauna is zo ingrijpend geweest dat de ruimte hiervoor thans ontbreekt. Daarnaast is de invloed op natuurlijke processen, ook bij afwezigheid van enige vorm van gebruik of beheer, indirect nog zo groot dat van een geheel natuurlijke ontwikkeling niet gesproken kan worden. Nagenoeg-natuurlijke eenheden zijn dus het maximaal haalbare, waarvoor overigens grote (beleidsmatige en randvoorwaardescheppende) inspanningen nodig zijn' (ibid., 22).

In deze gebieden is intern beheer in principe uit den boze, en is na de inrichtingsfase uitsluitend extern beheer toegestaan. Maar in het algemeen, zo blijkt uit het handboek, is een ecotoopgericht overgangsbeheer of 'omvormingsbeheer' onvermijdelijk. Het draait daarbij om zaken als het afvoeren van nutriënten, het terugdraaien van ontwatering, het verbeteren van de waterkwaliteit en het omvormen van arm naar rijker gestructureerde bossen. Ten aanzien van begeleid-natuurlijke eenheden wordt bovendien begrazing door grote grazers genoemd, met aantalsregulatie door middel van selectief bijvoeren, watervoorziening, mineralensuppletie en/of afschot (afhankelijk van de gezondheidstoestand en vegetatieontwikkeling).

De vraag die zich vervolgens opdringt luidt of hier terecht van overgangsbeheer gesproken wordt. Dat suggereert op zijn minst een duidelijke afbakening in de tijd. Maar is deze suggestie wel realistisch? De auteurs geven zelf aan dat de termijn waarbinnen het streefbeeld van nagenoeg-natuurlijke typen bereikt kan worden vrij groot is. 'Voor hoog-dynamische typen, zoals een duinlandschap, wordt de ontwikkelingsduur geschat op enkele decennia. Voor laag-dynamische typen, zoals een boslandschap, gelden perioden van enkele eeuwen' (ibid., 23). De ontwikkelingsduur van begeleid-natuurlijke typen is hiermee enigszins vergelijkbaar, terwijl de streefbeelden bij half-natuurlijke en multifunctionele typen in de regel snel bereikt worden.

Ook bij de introductie van de van oorsprong gedomesticeerde rassen onder de grote grazers speelt dit tijdsaspect. Deze rassen, stelt Renée Meisner, kuddecoördinator van Stichting Ark, zijn honderden jaren lang geselecteerd op vruchtbaarheid en het duurt volgens haar veel langer dan mensen hopen voordat je dat eruit hebt. 'Een ree, dat het slecht heeft, resorbeert haar kalveren. Het embryo wordt zodoende onder ongunstige omstandigheden weer opgenomen. Dat geldt dus nog niet voor gedomesticeerde dieren. Het aantal dieren groeit dan ook gestaag door zolang er nog voldoende voedsel is. Ze hebben dan wel genoeg te eten, maar krijgen te veel stress omdat ze met zoveel zijn'.

Daar komt nog iets bij dat voor een relativering van het gehanteerde natuurbegrip van essentieel belang is. De auteurs merken namelijk op dat de voorspelbaarheid van de soortensamenstelling en de vorm van het landschap zowel bij nagenoeg-natuurlijke als bij begeleid-natuurlijke typen tamelijk gering is.⁸ Om die reden wordt in het handboek veel nadruk gelegd op de noodzaak om de bereikte resultaten regelmatig inhoudelijk te toetsen. Er wordt momenteel gewerkt aan de realisering van het Netwerk Ecologische Monitoring om de vorderingen te kunnen meten. Daarbij worden periodieke inventarisaties van doelsoorten gecombineerd met remote-sensing-technieken voor het in kaart brengen van landschappelijke kenmerken en begroeiingstypen. Ook wanneer men de aansturing uitsluitend via de input-zijde wil laten verlopen, via de manipulatie van de begincondities, koestert men blijkbaar bepaalde verwachtingen omtrent het eindproduct, en zal men bijvoorbeeld soortenarmoede als gevolg van de dominantie van hoogdynamische processen niet op de koop toe willen nemen (zie ook Veeneklaas e.a. 1993).

Omdat er sprake is van grote onzekerheid over de vraag of de ingeslagen weg wel tot het gewenste streefbeeld zal leiden, wordt er in het handboek vooralsnog vanuit gegaan dat nagenoeg- en begeleid-natuurlijke typen als gerealiseerd beschouwd kunnen worden wanneer op de langere termijn 25% van de potentieel aanwezige doelsoorten in het gebied voorkomen. Voor half-natuurlijke en multifunctionele typen wordt, vanwege de grotere voorspelbaarheid die inherent is aan output-sturing, 50% als ondergrens aangehouden.

De onvoorspelbaarheid ten aanzien van de ontwikkelingen in nagenoeg- en begeleid-natuurlijke eenheden hangt direct samen met lacunes en leemtes in onze kennis. Men weet eenvoudig niet precies in hoeverre de beoogde streefbeelden realistisch zijn, welke doelsoorten exact in een type thuishoren en op grond van welke maatregelen zij zich al of niet in een terrein zullen vestigen en kunnen handhaven. In de baanbrekende studie Natuurontwikkeling (1989) worden de volgende onderzoeksvragen opgesomd: ‘Veel onderzoek is nog nodig naar bijvoorbeeld biologische minimumarealen van allerlei soorten, om te kunnen bepalen hoe groot een gebied moet zijn (en hoe samengesteld) om een populatie “duurzaam” in stand te kunnen houden. Daarbij gaat het ook om de vraag in hoeverre een “netwerk” in de plaats kan treden van een aaneengesloten oppervlakte en of biotoopdiversiteit voor een deel kan compenseren voor oppervlakte. Onderzoek naar regulatiemechanismen, zowel abiotisch als biotisch (sleutelsoorten), is noodzakelijk om de kritische condities voor systemen zo goed

⁸ Soms is het daarom wenselijk het beheer ten aanzien van kwetsbare half-natuurlijke gemeenschappen (tijdelijk) te continueren. Wanneer deze gemeenschappen slechts tot een klein deel van het plangebied beperkt zijn, dan kan volgens de auteurs 'exclavering' uitkomst bieden. Dat houdt in dat er binnen een nagenoeg- of begeleid-natuurlijke eenheid (bijvoorbeeld een laagveenmoeras) lokaal een half-natuurlijke eenheid (bijvoorbeeld een perceel nat schraalgrasland) in stand gehouden wordt.

mogelijk te kunnen instellen. Dat betekent meer aandacht voor processen in ecosystemen en meer acceptatie van een dynamiek in patronen. Meer inzicht is ook nodig in feitelijke migratie- en verbredingsprocessen en het functioneren van verbindingsstructuren (en barrières) voor plante- en diersoorten, om beter te kunnen bepalen op welke plaats de netwerkstructuren moeten worden ontwikkeld. Naast aandacht voor verbindingen, is onderzoek nodig naar de betekenis van permanente, wisselende en seizoensgebonden isolatie voor allerlei organismen. Meer aandacht is ook nodig voor het “barrière- of filtereffect” van het cultuurland en voor mogelijkheden om dit effect voor allerlei soorten te verminderen’ (Natuurontwikkeling 1989, 95/96).

In deze studie wordt terecht gesteld dat de vele open vragen nog het best onderzocht kunnen worden in experimenten op praktijkschaal. ‘Daarbij zullen de oude beproefde methoden van empirisch beschrijvend onderzoek en “trial and error” weer in ere hersteld moeten worden, aangevuld met én ingevuld in moderne systeemmodellen’ (ibid., 94).

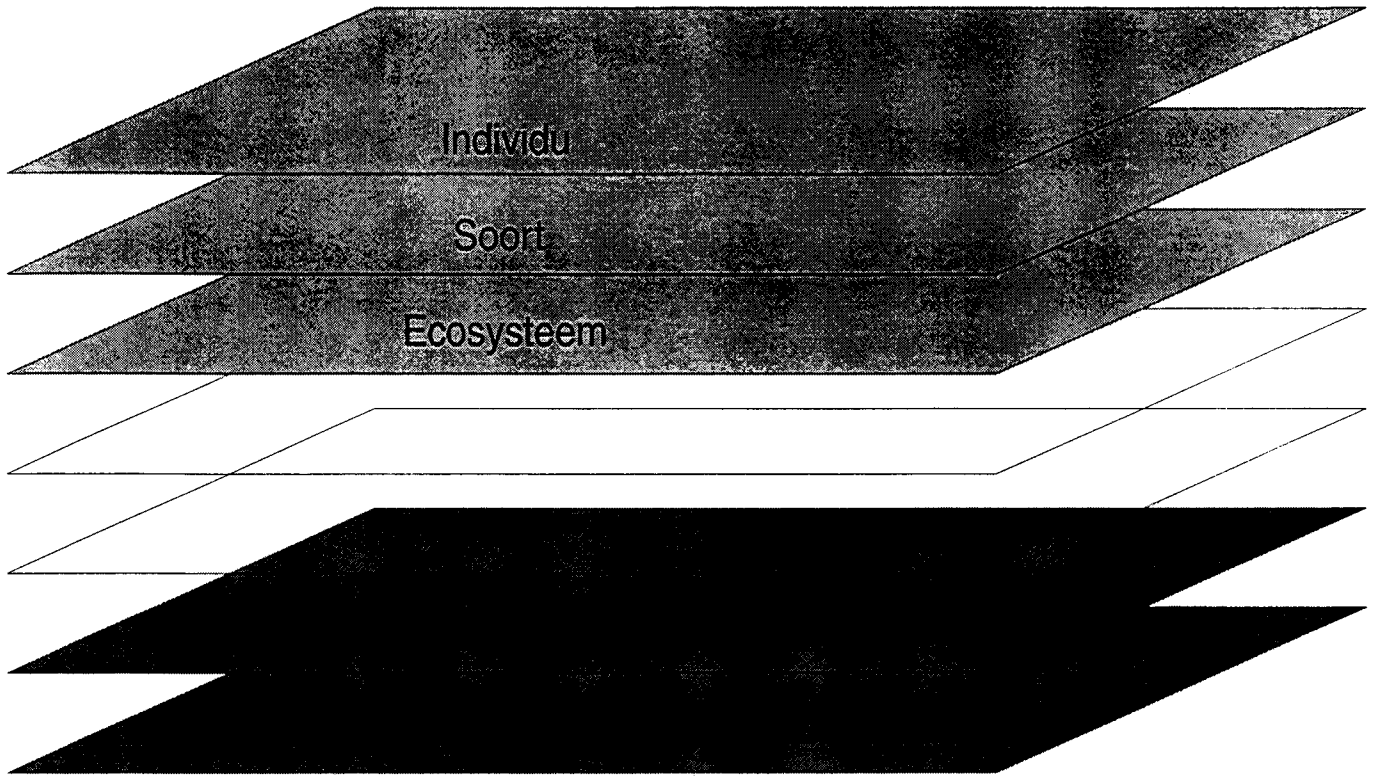
Gezien het experimentele karakter van natuurontwikkeling, met alle onzekerheid en onvoorspelbaarheid vandien, is het nog maar de vraag of er ooit een einde kan komen aan het (interne) beheer van grootschalige terreinen. Wetenschappelijke inzichten zijn per definitie omstreden en voorlopig van aard. De verschillende streefbeelden zullen dus voortdurend bijgesteld moeten worden op grond van nieuwe empirische bevindingen die in de praktijk van het beheer worden opgedaan. Dat betekent dat men telkens weer gedwongen zal zijn de koers te verleggen en op het niveau van het beheer tot bijsturing over te gaan. De illusie dat men kan volstaan met eenmalige inrichtingsmaatregelen om de natuur vervolgens geheel en al op eigen kracht haar gang te laten gaan moet worden opgegeven. Natuurontwikkeling is een min of meer permanent én dynamisch leerproces.

Dat geldt ook voor introductieprogramma's. De door ons geïnterviewde kuddebeheerders hameren er allen op dat de geleidelijke ontkoppeling van de relatie tussen mensen en dieren een langdurig praktisch leerproces is. ‘Je kunt’, aldus Griekspoor, ‘geen boek opslaan en zeggen, op die pagina staat hoe je konikpaarden moet beheren’. Je moet voortdurend de vinger stevig aan de pols houden, het proces nauwlettend volgen en daarover regelmatig rapporteren. Aanvankelijk was kuddecoördinator Meisner aan introductie begonnen met het idee dat het voldoende is om te zorgen voor een half mannelijke en half vrouwelijke populatie. Ze kwam echter steeds meer tot de ontdekking dat de preciese samenstelling van de groep van groot belang is voor het succes van introductieprogramma's. ‘Je moet bij voorkeur dieren uitzetten die samen al een bepaalde traditie hebben, een sociale groep vormen. Als ze dat allemaal zelf nog moeten opbouwen, kan dat verschrikkelijk lang duren. Dat is ethisch gezien niet acceptabel, maar dat hebben we ook moeten leren’. Er is in Nederland, maar ook elders, aldus Bekhuis, nog heel weinig ervaring met het groepsgedrag van paarden en runderen. ‘We weten

nog amper hoe die dieren zich in het wild gedragen’.

Met behulp van Rolstons voorstel om natuurlijkheid als een relatieve categorie op te vatten, kunnen we recht doen aan het dynamische karakter van natuurontwikkelingsprojecten en introductieprogramma's. Het streven de natuur haar eigen gang te laten gaan en de dieren op eigen benen te laten staan, betekent allerm minst dat men de zaken simpelweg op hun beloop laat, maar veronderstelt een subtiele vorm van beheer. Natuur is net als cultuur een limietbegrip, waaraan in werkelijkheid geen enkele toestand beantwoordt. Honderd procent natuur, natuur zonder enige bijmenging van cultuur, is, gegeven de steeds langer en dichter wordende interdependentienetwerken van mensen, dieren en planten, hoe langer hoe moeilijker voorstelbaar. Dat betekent ook dat er geen scherpe grens getrokken kan worden waar onze zorgplicht ten aanzien van individuele dieren definitief ophoudt en waar alleen de soort, de leefgemeenschap of het ecosysteem morele relevantie bezitten. En het is precies om die reden dat de door Callicott en Wenz bepleite boedelscheiding tussen individualistische dier-ethiek en holistische eco-ethiek tekort schiet. De vraag is nu of er ook ethische theorieën in omloop zijn die op dit punt meer te bieden hebben. Eén van de kandidaten, die voor nader onderzoek in aanmerking komt, is de theorie van ethische kartering van Christopher Stone.

Ethische kaarten

Empirische kaarten

VII DE ETHISCHE CARTOGRAFIE VAN STONE

In *Earth and other ethics* (1987) verzet Stone zich met kracht tegen het monistisch karakter van de heersende milieu-ethiek. Deze is telkens weer op zoek naar die ene maatstaf waaraan het relatieve gewicht van de verschillende morele claims kan worden afgemeten, om vervolgens een systeem van prioriteiten te kunnen ontwerpen. Volgens Stone is het, gezien het enorme verschil in complexiteit tussen individuen, soorten, gemeenschappen en ecosystemen, simpelweg onmogelijk om conflicterende aanspraken als het ware binnen eenzelfde metrieke stelsel tegen elkaar af te wegen.

De heersende milieu-ethiek deelt haar monistisch karakter met de traditionele ethiek, waarvan zij juist afstand wil nemen. Dat het moreel monisme binnen de traditionele ethiek zo weinig discussie heeft opgeroepen, hangt samen met haar onderwerp: personen en hun onderlinge relaties. Problematisch wordt een dergelijk monisme pas op het moment dat allerlei exotische entiteiten de morele arena betreden: toekomstige generaties, doden, embryo's, dieren, bomen, rotsen, robots et cetera. Het antwoord van het gros der milieu-ethici op deze uitdaging luidt 'moreel extensionisme': men rekt het traditionele raamwerk zover op dat het behalve personen en hun relaties ook dergelijke exotische entiteiten omvat.

Christopher Stone noemt deze pogingen 'geforceerd' en pleit ervoor om de nieuwe uitdaging het hoofd te bieden door het morele monisme in te ruilen voor een moreel pluralisme. Hij weigert te aanvaarden dat alle morele activiteiten in alle contexten onderworpen zijn aan een enkel overkoepelend principe (of samenstel van principes) zoals Kants categorische imperatief, Bentham's 'greatest good for the greatest number' of Leopolds 'integrity, stability and beauty of the biotic community'. Stone neemt afscheid van extensionistische metaforen, zoals Singers beeld van de uitdijende cirkel of Callicots beeld van de jaarringen van een boom. In plaats daarvan introduceert hij de metafoor van de kaart.

Om te beginnen moet men volgens Stone van een bepaald gebied tenminste twee empirische kaarten maken. De eerste kaart heeft betrekking op de actuele situatie, waarin men bijvoorbeeld tot de introductie van grazers wil overgaan. Zo'n kaart beschrijft zaken als de grootte van het terrein, de bodemgesteldheid, de aanwezige flora en fauna, het voorkomen van cultuurhistorische landschapselementen of landschapsstructuren et cetera. De tweede kaart toont hoe het terrein er in de nabije of verre toekomst naar verwachting uit zal zien, bijvoorbeeld op grond van ecologische prognoses of van bepaalde inrichtingsmaatregelen. Zo kunnen de verschuivingen in beeld gebracht worden die met een zekere waarschijnlijkheid in het terrein zullen optreden.

Deze empirische kaarten dienen als basis voor een reeks ethische kaarten die op verschillende niveau's van complexiteit betrekking hebben. Bij een kaart waarin het individuele dier centraal staat tast je een gebied af op eigenschappen als bewustzijn, intelligentie, begrip van de situatie en vermogen tot lijden. Bij een kaart voor soorten speur je naar zaken als zeldzaamheid, broed- en paargedrag, omvang van de populatie en genetische variabiliteit. Bij een kaart voor ecosystemen gaat het om kwesties als stabiliteit, persistentie en energiestromen.

Om tot een volledig overzicht van de ethische situatie in een bepaald gebied te komen, moeten deze (transparante) kaarten over elkaar heen gelegd worden. Dat heeft het voordeel dat alle moreel relevante claims op voet van gelijkheid behandeld kunnen worden en doet dus recht aan het dynamische karakter van introductieprogramma's. Ethische kartering kan de blik scherpen voor de complexiteit en gelaagdheid van de morele problematiek op het hybride middenveld tussen cultuur en natuur en kan onder de betrokkenen de nodige sensibiliteit aankweken voor de precaire afwegingen waar zij gezamenlijk voor staan. Zo'n project dwingt dieren- en natuurbeschermers om met elkaar rond de tafel te gaan zitten en zich serieus in elkaars standpunten te verdiepen.

Stone's voorstel tot ethische kartering heeft dus een communicatieve functie, waarvan het belang niet onderschat moet worden. Maar Stone denkt met dit voorstel meer te kunnen bereiken dan strijdende partijen met elkaar in gesprek te brengen. Ethische kartering zou ook handvatten kunnen bieden om in concrete situaties tot een verantwoorde beslissing te komen. Om dat plausibel te maken, onderscheidt Stone per ethische kaart twee soorten variabelen, waarvan de eerste betrekking heeft op de 'substantie' en de tweede op de 'textuur'. Onder substantieve variabelen verstaat Stone de principes die op een gegeven complexiteitsniveau van toepassing zijn, terwijl de texturele variabelen betrekking hebben op de logische operatoren, waarmee men van geval tot geval tot een afweging tussen deze principes kan komen. We zullen beide soorten variabelen kort de revue laten passeren.

VIII RESPECT VOOR POTENTIËLE WILDHEID

Ten aanzien van de substantieve variabelen roept Stone's voorstel een interessante vraag op. Van de drie ethische kaarten, die in dit voorstel onderscheiden worden, kunnen er namelijk slechts twee op ondubbelzinnige wijze aan een milieu-ethische positie gekoppeld worden. Bij de kaart voor individuen gelden de principes uit de dier-ethiek, zoals het respect voor de intrinsieke waarde van dieren (in de dierenrechtentheorie van Regan) of de eis tot het voorkomen van onnodig lijden (in de dierenbevrijdingstheorie van Singer). Bij de kaart voor ecosystemen prevaleren de principes uit de eco-ethiek, zoals de plicht om biodiversiteit in stand te houden en natuurlijke processen zomin mogelijk te verstoren. Bij de kaart voor soorten of populaties raken we enigszins in de problemen en valt er niet zo eenvoudig een principe of stel principes aan te wijzen als bij de andere kaarten. Het gaat hierbij om een omstreden middengebied dat door beide kampen in het debat telkens weer eenzijdig geannexeerd dreigt te worden.

De dier-ethici ontkennen doorgaans de morele relevantie van soorten of populaties en claimen dat grote grazers net als gehouden of gedomesticeerde dieren onder de individuele zorgplicht (horen te) vallen. Op hun beurt lijken ook de eco-ethici weinig oog te hebben voor de morele betekenis van soorten en populaties. Vanuit hun perspectief verschijnen grote grazers primair als middel ter completering van ecosystemen en ter bevordering van de natuurlijke procesgang daarbinnen. Die functie kunnen grote grazers beter vervullen naarmate hun gedrag een grotere natuurlijkheid vertoont. In hun hoedanigheid van 'ecologische vervangers' moeten grote grazers tot op zekere hoogte aan hun lot worden overgelaten en het dus zonder individuele zorgplicht stellen, een 'verwildering' waartegen de dier-ethici zich juist krachtig verzetten.

Om deze impasse te doorbreken en aan de touwtrekkerij tussen dier- en eco-ethici een einde te maken verdient het aanbeveling de zelfstandige morele betekenis van het niveau van soorten en populaties te benadrukken. Dat kan in het geval van de grote grazers door hun potentiële **wildheid** niet alleen te waarderen vanwege de effecten in het ecosysteem maar als doel in zichzelf. Respect voor potentiële wildheid kan dan als een apart principe aan het middelste niveau van complexiteit worden toegewezen. Dit principe moet ons inziens beschouwd worden als een belangrijk element waarmee een brug tussen dier- en eco-ethici geslagen kan worden.

Dit principe werd onder anderen geformuleerd door Bryan Norton, een vooraanstaand pleitbezorger van een pragmatische en pluralistische milieu-ethiek. Norton is van oordeel dat onze interacties met dieren in het wild slechts op het niveau van de populatie of de soort een morele dimensie bezitten. De afwijzing van elke verantwoordelijkheid voor het individuele lot

van deze dieren vloeit voort uit het respect dat ze als *wilde* dieren dienen te genieten. Wanneer we hun wildheid willen eerbiedigen, moeten we ons volgens Norton niet bemoeien met hun leven, lijden en sterven: ‘We value them, but we value their wildness more; to respect their wildness is, in effect, to refrain from placing a *moral* value on their welfare or their suffering’ (Norton 1995, 105).

In de praktijk van het beheer, zo bleek uit onze interviews, speelt dit principe al een zekere rol. Zowel in de Oostvaarderplassen als in de Millingerwaard worden de grote grazers weliswaar primair gezien als onderdeel van het ecosysteem en gewaardeerd om de soortspecifieke effecten die zij in het terrein teweegbrengen; hun aanwezigheid voorkomt dat de gebieden dichtgroeien en bewerkstelligt de variatie die nodig is willen bepaalde planten en dieren er zich vestigen. Maar behalve als motoren van de biotische dynamiek in deze natuurterreinen, worden de grote grazers hier ook als ‘doel op zich’ gewaardeerd, zoals Jan Griekspoor ons letterlijk meedeelde. Meer nog dan Griekspoor onderstrepen Johan Bekhuis en Renée Meisner dat zij de-domesticatie op zich als een waardevol proces beschouwen. Ze proberen met name de groep konikpaarden zo ‘echt’ mogelijk te houden, overeenkomstig het ideaal van de tarpan. Het gaat hierbij om een ‘terugfokexperiment’, waarbij men de genen van de boerenpaarden probeert weg te selecteren, onder het motto ‘hoe primitiever hoe liever’, om tot een zo gehard mogelijk ras te komen met zelfredzame eigenschappen. Vanweg de beperkte omvang van de Millingerwaard, kan het de-domesticatieproces hier echter niet volledig aan de natuurlijke selectie worden overgelaten. Men moet de natuur op dit punt noodgedwongen zoveel mogelijk ‘nabootsen’. ‘We selecteren door mensenhanden’, stelt Meisner, ‘door met de ogen van een wolf te kijken’.

Bij eco-ethici zal het principe van respect voor wildheid op een zekere instemming kunnen rekenen. De notie van wildheid kan immers zonder veel problemen beschouwd worden als een vertaling naar het niveau van de soort of de populatie van de notie van natuurlijkheid die zij zo hoog in het vaandel voeren. Maar ook voor dier-ethici moet het principe van respect voor wildheid zonder meer aanvaardbaar zijn. Hun kritiek op de omstandigheden waarin gehouden en gedomesticeerde dieren verkeren is immers in het algemeen gebaseerd op een vergelijking met situatie van in het wild levende dieren in de vrije natuur. Ze ontkennen echter dat grote grazers zich momenteel in zo'n situatie bevinden en betwijfelen bovendien of zo'n situatie in Nederland überhaupt wel haalbaar is. Hier wreekt zich het in de milieu-ethiek gangbare denken in termen van een binaire tegenstelling tussen gedomesticeerd en wild, of meer algemeen tussen cultuur en natuur.

Ter overbrugging van de tweespalt tussen dier- en eco-ethici inzake grote grazers is het principe van respect voor wildheid dan ook niet voldoende als het niet wordt aangevuld met een tweede element: de relativering van het onderscheid tussen natuur en cultuur, waarbij het

denken in termen van het 'één of het ander' plaatsmaakt voor dat in termen van 'meer of minder'. Het gaat om **potentiële** wildheid: de-domesticatie is een dynamisch proces met een onzekere en onvoorspelbare uitkomst. Dat betekent enerzijds dat de dier-ethici tot het laatst toe een vinger in de morele pap houden maar anderzijds ook dat zij water bij de wijn zullen moeten doen. Hetzelfde geldt voor de eco-ethici. Zij beschouwen en beoordelen grote grazers als volwaardige onderdelen van natuurlijke systemen, en verbinden daaraan de consequentie dat er voor deze dieren geen morele verantwoordelijk bestaat. Ook zij ontkennen daarmee het dynamische karakter van de-domesticatieprocessen en de potentiële aard van de wildheid die daaruit voortvloeit.

De introductie van het principe van respect voor potentiële wildheid roept onmiddellijk de vraag op hoe dit principe zich verhoudt tot de gangbare principes uit de dier- en eco-ethiek. Of meer algemeen: hoe zijn in specifieke gevallen de gewichten tussen de verschillende complexiteitsniveau's en de daaraan gekoppelde morele principes precies verdeeld? Hoe is het mogelijk om hiertussen een zekere rangorde aan te brengen? Die vraag klemmt temeer wanneer we het monistische antwoord afwijzen en dus afzien van de mogelijkheid de diverse, veelal conflicterende claims als het ware binnen één enkel metriek stelsel tegen elkaar af te wegen. Ter beantwoording van deze vraag wijst Stone op het tweede aspect waarin ethische kaarten van elkaar kunnen verschillen. Behalve het aspect van de substantie (de regels en principes) onderscheidt hij namelijk dat van de logische textuur.

IX DEONTISCHE OPERATOREN

Ook ten aanzien van dit laatste aspect schiet het monisme volgens Stone tekort. Niet alleen gaan monisten er ten onrechte vanuit dat er slechts één principe (of set van principes) bestaat, met behulp waarvan morele problemen opgelost kunnen worden, maar zij menen bovendien, eveneens ten onrechte, dat deze oplossingen slechts geformuleerd kunnen worden in binaire termen als goed/slecht, recht/geen recht, plicht/ geen plicht et cetera. Zo'n binaire denkwijze heeft volgens Stone een verstarrende en verarmende uitwerking op ons morele oordeelsvermogen.

Om hierin verandering te brengen en ons morele vocabulair soepeler en rijker te maken wendt Stone zich tot de deontische logica. Deze tak van logica analyseert normatieve uitspraken naar analogie van de modale logica. De modale logica onderzoekt de relatie tussen de ontologische modaliteiten 'noodzakelijk', 'mogelijk', 'contingent' en 'waarschijnlijk'. Parallel aan deze ontologische modaliteiten kunnen de volgende deontische modaliteiten worden onderscheiden: 'verplicht', 'geoorloofd', 'onverschillig' en 'wenselijk'.⁹

Stone gebruikt de deontische operatoren om duidelijk te maken hoe men tot een schaal zou kunnen komen, gaande van morele uitspraken met een zwakke naar uitspraken met een sterke bindingskracht. Zo'n schaal kan helpen om een rangorde aan te brengen tussen de principes die op de verschillende niveau's van complexiteit werkzaam zijn, waarbij die rangorde al naar gelang de specifieke context moet kunnen variëren.

Door middel van de deontische operatoren kan een brug geslagen worden van de ethische kaarten naar de basale natuurdoeltypen: in kleine (multifunctionele en half-natuurlijke) gebieden, waarin grote grazers als gehouden dieren beschouwd worden, moet aan morele principes op het niveau van individuen de grootste bindingskracht worden toegekend, terwijl het in grote (begeleid- en nagenoeg-natuurlijke) gebieden aanbeveling verdient een grotere bindingskracht te geven aan de morele principes op het niveau van populaties en ecosystemen.

Dat de deontische logica een genuanceerder en rijker geschakeerd moreel vocabulair aanreikt dan dat waarvan de monistische ethiek zich doorgaans bedient, illustreert Stone aan de casus van de verdronken bizon. Deze casus, die in Amerika veel stof heeft doen opwaaien en de pennen van menig milieu-ethicus in beweging heeft gebracht, wordt hier wat uitvoeriger belicht omdat ze aanleiding geeft tot een discussie over de aard en betekenis van het principe van respect voor potentiële wildheid.

⁹ 'Ontologisch' is afgeleid van de Griekse woorden 'óntos' en 'logos' en betekent: 'met betrekking tot de leer van het zijnde'. De term 'deontisch' is afgeleid van het Griekse 'deon' dat 'plicht' of 'behoren' betekent.

The Drowning Bison

Last February (1983), in the middle of a cold morning, a bison bull plunged through the ice-covered Yellowstone River near Fishing Bridge in the center of the park and was unable to extricate himself. Water vapor steaming from its nostrils in the crisp air, the 2,000 pound animal struggled in vain, succeeding only in enlarging the hole. About 10:30 a.m. park employee Barbara Seaquist, a member of the Young Adult Conservation Corps, discovered the drowning bison and contacted park headquarters. A park ranger replied that the incident was a natural occurrence, and the bison should be allowed to sink or swim on its own. Meanwhile, several persons who had heard about the struggling beast appeared on the scene to photograph it.

By about 5:00 p.m., as dusk was settling on the bison's struggle for life, a party of nine snowmobilers approached the bridge. After learning from Seaquist that assisting the buffalo was against park policy, one of the snowmobilers, Glenn Nielson, a vice president of Husky Oil Company from Cody, Wyoming, became outraged. He was struck by what appeared to be the callous attitude of the photographers, who were merely filming the incident. "If you're not going to help it", Nielson said, "then why don't you put it out of its misery?"

The snowmobilers left the scene, and after a brief caucus four of them returned, Nielson carrying a sixty-foot orange nylon rope. Seaquist was gone when they returned, so they fashioned a loop, tied it around the animal's horns, and walking gingerly out on the ice, tried to haul the animal to safety. At this point Seaquist returned and repeated her request that nature be allowed to prevail. She also warned the four men that they were endangering their own lives by walking out onto the ice. They ignored her. According to Nielson the bison had almost made it out of the water when the rope broke. "The sad thing", he said, "is that he (the bison) knew we were trying to help. He laid his head at my feet just exhausted". As it grew too dark for the rescuers to see, the attempt was abandoned. The temperature fell to -20°F that night. In the morning the bison was dead, frozen into the ice. Coyotes and ravens soon descended on the animal. When the warmth of spring melted the river and freed the remainder of the carcass, a grizzly bear was observed feeding on the bison downstream. A shred of orange nylon rope was still fastened to its horns.

Upon his return to Cody, Nielson wrote a letter to the right-wing radio commentator Paul Harvey, describing what he felt was the Park Service's cruelty. Harvey seized on the dramatic incident and, in three venom-filled broadcasts, tore into the Park Service's policy of nonintervention, calling officials "knee-jerk ecologists". "It is not a scientific question, it is a moral one", Harvey said. "The reason Jesus came to earth was to keep nature from taking its course".

(Uit: Jim Robbins, 'Do Not Feed the Bears?' Natural History, January 1984, 12, 14-16).

In deze casus maakt het nogal verschil hoe de oproep van de parkpolitie - 'the bison should be allowed to sink or swim on its own' - geïnterpreteerd wordt. Wordt de oproep van de parkpolitie opgevat als een verplichting dan is het redden van de bizon niet toegestaan en dus verboden. Men kan deze oproep echter ook anders en wellicht 'letterlijker' interpreteren, namelijk als verzoek toe te staan dat de bizon niet gered wordt. Zo'n verzoek impliceert niet dat men ook verplicht is de bizon niet te redden en dus evenmin dat het niet geoorloofd zou zijn de bizon wel te redden. Deze tweede interpretatie zal men in de monistische ethiek niet snel tegenkomen. Daar staat immers de vraag of iets al dan niet 'moet' centraal en interesseert men zich niet voor de vraag of iets ook 'mag', en of iets moreel wenselijk of moreel welkom is.

Deze tweede interpretatie spoort overigens ook met Nortons beoordeling van de onderhavige casus. In het geval van de verdrinkende bizon brengt hij namelijk een subtiele nuancering van zijn eerdere positie aan, die inhield dat we voor in het wild levende dieren geen individuele zorgplicht hebben: 'Because the bison's life has positive value, I do not take the general preference for wildness to *require* that we let the bison die in such cases. I would reason that while I have no moral obligation to save the bison, a general preference for saving things of ontological value might in this case override the minor cost to the authenticity of the struggle for existence' (Norton 1995, 120).

Met het argument van 'de authenticiteit van de strijd om het bestaan' werpt Norton een probleem op dat voor een nadere invulling van het principe van respect voor potentiële wildheid van vitaal belang is. Van het authenticiteitsargument zijn twee versies of varianten in omloop. Achter dit argument gaat in de eerste plaats vaak een beduchtheid voor het risico van het introduceren van 'verkeerde' genen in een populatie schuil, en verbergt zich in de tweede plaats dikwijls ook een heel ander soort angst, de angst namelijk voor gebrek aan oorspronkelijkheid, voor onechtheid. In het volgende hoofdstuk zullen we beide versies kort bespreken en van kritisch commentaar voorzien.

X WAT IS AUTHENTIEKE WILDHEID?

De beduchtheid voor het gevaar van 'genetische vervuiling' speelt een rol bij de kritiek van de Amerikaanse filosoof en ornitholoog Robert Loftin op het verzorgen en oplappen van zieke of gewonde dieren in zogenaamde 'wild animal hospitals'. In Florida neemt dit verschijnsel volgens Loftin inmiddels hilarische vormen aan. Zo onderging een gewonde adelaar een oogtransplantatie en kreeg een albatros een nieuw verenpak aangemeten. Ook probeerde men onder intense aandacht van de media een zeeschildpad die door een haai verwond was chirurgisch van kunstmatige flippers te voorzien, een poging die mislukte omdat er te weinig been voor de aanhechting was. Maar stel dat de operatie met de zeeschildpad was gelukt en dat deze zijn weg naar de zee teruggevonden had, zou hij zich dan in de strijd om het bestaan hebben kunnen handhaven? En dan nog, was daarmee niet enkel het voortbestaan gerekt van 'maladaptieve' genen, die een zeeschildpad niet in staat stellen de aanval van een haai te vermijden? (Loftin 1985)

In navolging van Loftin pleiten ook de Britse zoölogen Kirkwood en Sainsbury voor terughoudendheid, omdat elk ingrijpen huns inziens inbreuk pleegt op de werking van de natuurlijke selectie: 'Wild animals have always fought their own battles with competitors, parasites, infections, and with the rigours of the environment, and are what they are - anatomically, physiologically, behaviourally and immunologically - entirely because of this. The treatment of compromised individuals and thus giving the evolutionarily "less fit" (which, by definition is what wild animals that are sick or injured through natural causes are) a second chance, is no less an interference with natural selection than shooting the fit' (Kirkwood en Sainsbury 1996, 239).

Dat wilde dieren die door natuurlijke oorzaken ziek of gewond raken per definitie slecht aangepast zijn, zodat hun redding een inbreuk op de natuurlijke selectie betekent, lijkt zacht gezegd overdreven. Er bestaat immers ook nog zoiets als pech, waartegen geen genetische wapening mogelijk is. De verdrinkende bizon kan moeilijk worden voorgehouden dat zijn genetische make-up hem niet in staat stelde te voorkomen dat hij ooit door het ijs zou zakken. En wat, om een voorbeeld van Jan Griekspoor aan te halen, te denken van een paard dat 'per ongeluk' met zijn hals klem raakt in de vork van een boom? Moet men dit dier laten creperen of afmaken om te verhinderen dat zijn nakomelingen opgescheept worden met genen die zo'n malheur niet weten te vermijden? Dat zou absurd zijn.

Deze voorbeelden maken duidelijk dat het ontoelaatbaar is om zieke of gewonde dieren per definitie gelijk te stellen aan evolutionair minder aangepaste. De Britse dier-ethicus Gill Aitken gaat in zijn kritiek op Kirkwood en Sainsbury nog een stap verder. Hij meent dat 'natuurlijke' selectie niet kan betekenen: selectie zonder enige invloed van de mens, tenminste

niet in een wereld die zozeer het onuitwisbare stempel van onze soort draagt. Wilde dieren leven nu eenmaal in 'selectie-omgevingen' waarin mensen en menselijke invloeden prominent aanwezig zijn. Het gaat niet aan om het verzorgen van zieke of gewonde wilde dieren als per se strijdig met de 'natuurlijke' selectie te brandmerken. Zo het oplappen van individuele dieren al als zodanig moet worden aangemerkt, dan geldt dit predikaat volgens Aitken gelijkelijk voor al onze activiteiten, inclusief het beheren van een natuureservaat of het herintroduceren van een verdwenen diersoort. Herintroductie van soorten en revalidatie van individuele dieren bevinden zich in dit opzicht in hetzelfde schuitje (Aitken 1997, 443).

Deze kritiek op het authenticiteitsargument moet ter harte worden genomen, zeker als het gaat om een nadere invulling van het principe van respect voor 'potentiële' wildheid. De-domesticatie blijft mensenwerk, waarbij telkens opnieuw moet worden ingeschat hoe 'natuurlijk' de selectie ter plaatse verloopt. Dat geldt vooral in gebieden zoals de Millingerwaard, waarin men vanwege de beperkte omvang gedwongen is de natuur na te bootsen en bij de selectie 'met de ogen van een wolf' te kijken. Het spreekt vanzelf dat het risico van fouten en vergissingen bij een dergelijke exercitie voortdurend op de loer ligt. Dieren die men op het oog te zwak achtte om een strenge winter gezond en wel door te komen, zo vertelde ons Jan Griekspoor, bleken daar toch heel goed in te slagen, terwijl omgekeerd dieren die heel krachtig oogden de lente uiteindelijk niet haalden.

In de tweede versie van het authenticiteitsargument draait het, om met de Amerikaanse 'restoration ecologist' Joel S. Brown te spreken, om een essentieel, persoonlijk of cultureel verlangen om oorspronkelijke populaties te handhaven. Hij geeft hiervan het volgende voorbeeld: 'North American beavers, *Castor canadensis*, introduced into Europe may satisfactorily fill the niche and ecosystem of native European beavers, *Castor castor*. However, for many the knowledge that a beaver seen in Europe is not authentic may detract from the aesthetic value of beavers' (Brown 1994, 364).

Een ander voorbeeld betreft de herintroductie van de slechtvalk (*Peregrine falcon*) in de oostelijke Verenigde Staten. Omstreeks 1965 was de daar tot dan toe bestaande ondersoort *Anatum* uitgestorven. Naderhand werd een omvangrijk fokprogramma opgezet met het oog op herintroductie van de slechtvalk aan de oostkust, waartoe exemplaren uit Alaska, Canada, de westkust, Chili, Schotland en Spanje gebruikt werden, resulterend in wat door sommigen als een waarlijke mengelmoespopulatie beschouwd wordt. In 1974 werden de eerste jonge slechtvalken losgelaten en in 1991 was de populatie weer tot 60 paren gestegen, die niet alleen zoals de oorspronkelijke ondersoort op bergkliffen maar nu ook bovenop wolkenkrabbers en torens in zoutmoerassen broeden. Loftin geeft het volgende, enigszins cynische commentaar: 'Everyone seems pleased, but it is worth noting that the falcon flying free in the East today is not an example of restoration of what once was but rather of introduction of another bird, of

the same species to be sure, but with a somewhat different genetic makeup and different behavior patterns. What we have are facsimile falcons. So long as people, especially reporters, cannot tell the difference, it does not seem to matter' (Loftin 1995, 167).¹⁰

De kritiek die voor de eerste variant van het authenticiteitsargument gold, is ook - en wel met verhevigde kracht - van toepassing op de tweede. Het streven naar echte, ongerepte 'oer'-natuur leidt tot absurditeiten. Welke historische referentie moet men aanhouden? Moet men zich oriënteren op de Middeleeuwen omdat de mens toen nog in harmonie met de natuur zou leven? Of moet men veel verder teruggaan, zoals de preciezen onder de natuurontwikkelaars voorstaan, bij voorkeur naar het laatste interglaciale tijdperk, toen de mens nog niet over afstandswapens (zoals de werpspeer en de pijl en boog) beschikte en dus niet in staat was zijn natuurlijke vijanden aan zich te onderwerpen of te vernietigen? Ook hier wreekt zich weer het denken in termen van grenzen in plaats van hybriden, van apartheid in plaats van co-evolutie.

Vooraf ten aanzien van het beheer van de grote grazers kan zo'n manier van denken al snel tot bepaalde problematische ingrepen leiden. Zo worden in de Slikken van Flakkee dieren gecastreerd omdat hun horens verkeerd om staan of omdat ze ergens een witte vlek hebben die niet past in het heersende authenticiteitsideaal. Dergelijke problematische ingrepen dreigen ook in de Millingerwaard, waar men probeert de groep konikpaarden, overeenkomstig het ideaal van de tarpan, zo 'echt' mogelijk te houden, onder andere door de genen van de boerenpaarden zoveel mogelijk weg te selecteren.

Gezien de problemen met de beide versies van het authenticiteitsargument is het onverstandig om het principe van respect voor potentiële wildheid uitsluitend of zelfs maar in de eerste plaats te definiëren in termen van de natuurlijke selectie of een historische referentie. In plaats daarvan verdient het aanbeveling de potentiële wildheid van dieren af te meten aan hun vermogen om zichzelf in een bepaald gebied te redden. Alleen voorzover bepaalde authenticiteitsidealen in dienst staan van het streven het vermogen tot zelfredzaamheid te versterken, kunnen handelingen die mogelijkerwijs ten koste van individuele dieren gaan, ethisch gerechtvaardigd worden. Zo kan het een legitieme reden zijn om een dier met een witte vlek uit de kudde te verwijderen, wanneer men ervan overtuigd is dat witte vlekken op

¹⁰ Van zo'n cynische kijk geeft ook de vice-voorzitter van de Nederlandse Commissie voor Internationale natuurbescherming (CITES), M.S. Hoogmoed, blijk. De eventuele zinvolheid van herintroducties hangt volgens hem sterk af van de omstandigheden: 'Gaat het om soorten die door toedoen van de mens, eventueel versterkt door klimatologische veranderingen, uit bepaalde gebieden (bijvoorbeeld Nederland) verdwenen zijn, maar in andere grote gebieden nog volop voorkomen, dan lijkt het meer een soort (dieren)parkbeheer te zijn, waarbij wordt uitgegaan van de beheersbaarheid van de natuur door de mens en waarbij het landschap als het ware gestoffeerd wordt met dieren. Het gaat dan vaak meer om een emotionele, nostalgische daad met veel PR-waarde, dan om weloverwogen natuurbeschermingsbelangen, alhoewel herintroducties vaak onder die noemer aan de man gebracht worden' (Hoogmoed 1997, 83).

zwakke hoeven wijzen.

Respect voor potentiële wildheid impliceert in onze visie een *vertrouwen* in zelfredzaamheid. Omdat het begrip ‘wildheid’ vaak ambigue reacties oproept en gevangen blijft in een dichotome relatie met domesticatie, pleit de Engelse sociaal-anthropoloog Tim Ingold ervoor de tegenstelling wild-gedomesticeerd te zien in termen van vertrouwen en dominantie. Vertrouwen houdt volgens hem een speciale combinatie van autonomie en afhankelijkheid in. Iemand vertrouwen betekent dat je verwacht dat die persoon op een bepaalde manier zal handelen. Zo gauw als je die verwachting echter dwingend oplegt, door het stellen van verplichtingen of voorwaarden, schendt je het gestelde vertrouwen en tracht je de ander te domineren. In die zin houdt vertrouwen ook altijd een element van risico in (Ingold 1994, 13). Het zoveel mogelijk elimineren van dit risico is een karakteristiek element van domesticatie, of, zoals Ingold het prefereert te noemen, van domineren. In Ingolds visie is wildheid niet iets buiten de ‘cultuur’ maar veronderstelt juist een vertrouwen in het andere, hetgeen een zekere betrokkenheid bij en bekendheid met dat andere inhoudt (ibid., 14). Streven naar potentiële wildheid van grote grazers houdt zo gezien niet in dat men ze maar aan hun lot overlaat, maar betekent dat men op grond van voldoende kennis vertrouwt op hun vermogen tot zelfredzaamheid.

CONCLUSIE

Grote grazers (paarden, runderen, schapen en geiten) vervullen in het Nederlandse landschap een aantal functies, die overeenkomen met de zogenaamde 'drie-sporenbenadering' van het natuurbeleid. In nagenoeg- en begeleid-natuurlijke eenheden (spoor A) dienen ze als 'ecologische vervangers' van inmiddels verdwenen of uitgestorven herbivoren, die essentieel zijn voor de (biotische) procesgang in duurzame ecosystemen. In half-natuurlijke eenheden (spoor B) worden grote grazers vooral ingezet als natuurlijke 'maai- en snoeimachines', waarmee specifieke vegetatiepatronen kunstmatig gefixeerd worden, vanwege de doelsoorten die daarvan afhankelijk zijn. In multifunctionele eenheden (spoor C) tenslotte functioneren grote grazers als traditionele 'landbouwhuisdieren'.

Sporen	A	B	C
Natuurdoeltypen	Nagenoeg- & begeleid-natuurlijk	Half-natuurlijk	Multifunctioneel
Beleidsdoelstellingen	Natuurlijkheid via processen	Verscheidenheid via patronen	Meekoppeling via reguliere landbouw
Functies	Ecologische vervangers	Maai- & snoeimachines	Landbouwhuisdieren

In dit rapport ligt alle nadruk op spoor A, omdat zich hier de voornaamste problemen met grote grazers voordoen. De dieren kunnen hier hun rol van 'ecologische vervanger' beter vervullen naarmate ze zich natuurlijker of wilder gedragen en dus aan een zeker proces van 'de-domesticatie' worden onderworpen. Dit stuit op wettelijke bezwaren. De voornaamste juridische obstakels worden gevormd door de *Verordening Identificatie en Registratie van Runderen* (1991) (zie noot 1), de *Destructiewet* (1994) en bovenal de *Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren* (1992), waarin een individuele zorgplicht voor dieren gestipuleerd wordt, die op gespannen voet staat met de ecologische functie van grote grazers in nagenoeg- en begeleid-natuurlijke gebieden. Behalve op juridische bezwaren stuit het beheerregime ten aanzien van grote grazers in deze gebieden ook op publieke weerstand, van de kant van boeren en bezoekers, maar vooral van kant van de dierenbescherming, die zich met de laatst genoemde wet in de hand vooral verzet tegen het terughoudende beleid inzake bijvoeding en veterinaire bijstand.

De milieu-ethische discussie weerspiegelt tot op grote hoogte het sterk gepolariseerde debat tussen dierenbeschermers aan de ene en natuurbeschermers aan de andere kant. In de milieu-ethiek ontbrandde rond 1980 een felle strijd tussen dier-ethici, die het individu centraal stellen, en eco-ethici, die zich richten op het grotere geheel dat meer is dan de som der delen. Deze strijd draaide aanvankelijk om de vraag welke partij met recht het brede terrein van de milieu-ethiek voor zich kon opeisen. De dier-ethici stelden dat aandacht en zorg voor het individuele schepsel uiteindelijk ook ten goede zou komen aan het milieu omdat het één nu eenmaal niet goed denkbaar is zonder het ander. De eco-ethici beschouwden die stelling als een brevet van 'ecologische ongeletterdheid'. Vanuit individualistisch perspectief kan geen enkel onderscheid gemaakt worden tussen wilde en gedomesticeerde, zeldzame en talrijke, inheemse en uitheemse diersoorten. Deze onderscheidingen, waarzonder een verantwoord natuurbeheer ondenkbaar is, kunnen volgens de eco-ethici slechts aangebracht worden wanneer beseft wordt dat de betekenis van het individu, met inbegrip van zijn lijden en sterven, volkomen afhankelijk is van zijn functie in het grotere geheel. Een visie, die aan de dier-ethici op hun beurt het verwijt van 'milieu-fascisme' ontlokte.

Eind jaren tachtig werd bij wijze van compromis voorgesteld onze morele verhoudingen met dieren volgens concentrische cirkels te ordenen, waardoor de mogelijkheid werd geopend om beide vormen van ethiek ieder haar eigen domein toe te wijzen: de individualistische dier-ethiek zou dan vooral betrekking hebben op ons handelen jegens gedomesticeerde of gehouden dieren, de holistische eco-ethiek op ons handelen jegens wilde dieren in de vrije natuur. Verleidelijk aan dit voorstel was dat het een einde beloofde te maken aan de verbitterde en vruchteloze strijd tussen twee partijen die elkaars bestaansrecht ontkenden en ieder het monopolie in milieu-ethische kwesties claimden. Maar ook al werd de legitimiteit van beide visies, de individualistische en de holistische, nu in het algemeen over en weer erkend, dit leidde allerm minst tot een wapenstilstand maar slechts tot een verplaatsing van het strijdtoneel.

Nieuwe twistappel werd de vraag waar precies de grens getrokken diende te worden tussen gedomesticeerd en wild, of algemener, tussen cultuur en natuur. De uiteenlopende beoordelingen ten aanzien van die grenslijn vertonen een opvallende gelijkenis met de spreekwoordelijke tegengestelde inschattingen van een optimist en een pessimist. Dezelfde feitelijk toestand laat de optimist verklaren; 'Het glas is nog half vol', en de pessimist: 'Het glas is al half leeg'. Op soortgelijke manier zal een dier-ethicus van een bepaald natuurgebied zeggen: 'Dit stuk natuur is al zozeer door de mens beïnvloed dat we de dieren die er leven niet aan hun lot mogen overlaten', en zal een eco-ethicus over hetzelfde gebied beweren: 'Met dit

stuk natuur zijn we al behoorlijk op weg naar een nagenoeg-natuurlijke natuur zodat we de dieren met een gerust hart aan hun lot kunnen overlaten'. Dit welles-nietes spelletje beheerst ook de vraag naar de status van de grote grazers zelf. Over deze vraag waren de meningen in de door ons georganiseerde workshop gelijkelijk verdeeld. Terwijl de ene helft van de aanwezigen de grote grazers als gedomesticeerde dieren beschouwde, waarvoor de individuele zorgplicht onverkort behoort te gelden, was de andere helft de mening toegedaan dat deze dieren wel degelijk vergeleken mogen worden met de allang in het wild levende herten, reeën en bevers, die het zonder zorgplicht moeten stellen.

In dit geschil beroepen beide partijen zich, ter ondersteuning van hun strijdige opvattingen, op eenzelfde begrip van de natuur als het volstrekt 'andere' van de cultuur. Beide partijen beschouwen de verhouding tussen natuur en cultuur als een absolute tegenstelling, maar verschillen van mening omtrent de grens daartussen: kunnen we hier of elders nog wel van 'echte' en 'ongerepte' natuur spreken of is die natuur al door menselijke ingrijpen zozeer gestempeld dat dergelijke predikaten hierop niet langer van toepassing zijn? Om de impasse, waartoe de discussie over deze vraag telkens weer aanleiding geeft, te doorbreken, zo betogen we in dit rapport, dient men het absolute natuurbegrip vaarwel te zeggen en zich in plaats daarvan te richten naar een relatief natuurbegrip. De haarscherpe scheidslijn tussen natuur en cultuur maakt dan plaats voor een hybride middengebiet, een breed continuum van mengvormen, waarin dus niet meer sprake kan zijn van het 'een of het ander', maar wel van 'meer of minder'.

Door het denken in termen van grenzen te vervangen door een denken in termen van graden kan ook beter recht worden gedaan aan het dynamische karakter van de-domesticatieprocessen, waarbij dieren zich stapje voor stapje van een door en door cultureel naar een meer en meer natuurlijke context bewegen. Hoewel de uitkomsten van dergelijke processen altijd ongewis zijn, mag er niet - onder het motto 'eens gedomesticeerd, altijd gedomesticeerd' - op voorhand van worden uitgegaan dat 'verwildering' slechts verwaarlozing en verwezing oplevert, zoals de dierenbeschermers vrezen. Van de andere kant kan het streven de natuur haar eigen gang te laten gaan en de dieren op hun eigen benen te laten staan ook niet betekenen dat men de zaken totaal op hun beloop laat en de dieren compleet aan hun lot overlaat. Deze suggestie wordt in maatgevende beleidsdocumenten wel gewekt door de aanbeveling om in nagenoeg-natuurlijke gebieden te volstaan met eenmalige inrichtingsactiviteiten, waarna alleen extern beheer geoorloofd is en men dus van elke vorm van intern beheer dient af te zien. Met het bewust inleiden van een de-domesticatieproces onder grote grazers wordt een experiment in gang gezet met onvoorspelbare gevolgen en

onbekende morele risico's. Het betreft een langdurig leerproces, niet alleen voor de dieren, die het vermogen moeten ontwikkelen om zich onder bepaalde omstandigheden zoveel mogelijk zelf te redden, maar eveneens voor de betrokken beheerders en beleidsambtenaren alsook het grote publiek.

Bij de-domesticatie als leerproces speelt ervaring op verschillende niveau's een belangrijke rol. Het vergt bijvoorbeeld enige ervaring om te weten wat men wel of niet kan doen in bepaalde situaties. Zo ging men in de Oostvaardersplassen aanvankelijk uit van het 'deskundige advies' om de paarden twee keer per jaar te bekappen, maar ervaring leerde snel dat dat niet nodig was. Hoefgroei blijkt zich na verloop van tijd aan te passen aan de aard van het terrein. De hoef breekt dan tijdens droge perioden vanzelf op de goede plek af. Aangezien er nog maar korte tijd ervaring is opgedaan met de-domesticatie, zijn er tal van problemen waar men nog geen duidelijke kijk op heeft. Het is bijvoorbeeld moeilijk een juiste inschatting te maken van de sterftেকansen van grote grazers. In deze situatie zou men terug kunnen grijpen op ervaringen uit het verleden. Zo baseert H. Prins zich op historische bronnen over de veehouderij in de Middeleeuwen om zicht te krijgen op de levensverwachtingen van Heckrunderen en koniksparden in grote natuurgebieden. Een van de conclusies van Prins is dat bijvoeding in de winter minder gunstig is dan men misschien zou verwachten. Wintersterfte wordt hierdoor wel verlaagd maar het kan ook het risico van een verhoogde (ziekte-gerelateerde) zomersterfte met zich meebrengen (Prins 1998, 113).

Behalve door dergelijke analogie-studies kunnen de beheerders hun ervaring ook uitbreiden door regelmatig overleg met collega's. Dit kan resulteren in scholingsmateriaal ten behoeve van beleid en beheer en bovendien in voorlichtingsmateriaal voor bezoekers en omwonenden. Ook ten aanzien van het grote publiek geldt dat ervaring bijdraagt aan begrip voor de-domesticatie. Niet elke afwijking van het manegepaard-model impliceert verwaarlozing. Goede voorlichting kan ook hier een helpende hand bieden. Ten slotte moet er ook nog meer ervaring worden opgedaan met de uiteindelijke effecten van begrazing en betreding in het algemeen. Recent onderzoek suggereert dat natuurlijke begrazing slechts op beperkte schaal bijdraagt aan optimale natuurlijkheid en biodiversiteit (Al & Beije 1996; De Molenaar 1996a en 1996b; en Van Wingerden e.a. 1997).

De door ons bepleite wisseling van perspectief op de kwestie van de grote grazers vereist echter niet alleen dat we een absoluut voor een relatief natuurbegrip inruilen, maar vergt bovendien dat we van een monistische naar een pluralistische ethiek overstappen. Zo'n overstap betekent een breuk met de gangbare milieu-ethiek, die overwegend monistisch van

aard is. In de regel zijn namelijk zowel dier- als eco-ethici voortdurend op zoek naar dat ene principe of samenstel van principes waarmee alle morele conflicten uit de wereld geholpen kunnen worden, zoals Kants categorische imperatief (in de dierenrechtentheorie van Tom Regan), Bentham's 'greatest good for the greatest number' (in de dierenbevrijdingstheorie van Peter Singer), of Leopold's 'integrity, stability and beauty of the biotic community' (in de eco-ethiek van Baird Callicott). Op deze regel vormt het werk van Christopher Stone een van de weinige uitzonderingen. Om zijn pleidooi voor een pluralistische ethiek kracht bij te zetten, heeft Stone de methode van 'ethische cartografie' voorgesteld. Van een bepaald gebied moet men eerst, naar analogie van bijvoorbeeld geografische of topografische kaarten, een drietal ethische kaarten maken die op verschillende complexiteitsniveau's betrekking hebben, namelijk individuen, soorten en complete ecosystemen. En vervolgens moet men deze (transparante) kaarten over elkaar heen leggen om een volledig overzicht van de morele situatie ter plaatse te krijgen.

Terwijl het model van de concentrische cirkels bedoeld is om bij wijze van compromis tot een gebiedsafbakening tussen dier- en eco-ethici te komen, waarbij de grens een constante twistappel vormt, beantwoordt het model van de opeengestapelde kaarten, vanwege zijn principiële pluralisme, aan het graduele karakter van natuurontwikkelingsprojecten en introductieprogramma's, die zich op een hybride middenveld afspelen, waarop het hele scala van milieu-ethische overwegingen van toepassing is. Dit maakt het mogelijk dat dier- en eco-ethici elkaar op voet van gelijkheid kunnen bejegenen en zo beter in staat zijn hun grensgevechten omtrent de 'moresdictie' inzake grote grazers te beslechten.

Deze principiële gelijkwaardigheid houdt echter allerminst in dat aan dier- en eco-ethische argumenten altijd hetzelfde gewicht moet worden toegekend. Natuurlijk zullen de prioriteiten al naar gelang de fysieke omstandigheden van geval tot geval anders uitvallen. Maar ook ten aanzien van deze onvermijdelijke prioriteitstelling wijkt Stone's voorstel af van de monistische ethiek, waarin oplossingen voor morele problemen doorgaans slechts geformuleerd kunnen worden in termen van absolute tegenstellingen. Om met zo'n binair denkgeregime te breken en tot een meer genuanceerde afweging te kunnen komen, wendt Stone zich tot de deontische logica. In deze tak van logica worden normatieve uitspraken geanalyseerd naar analogie van de ontologische uitspraken uit de modale logica (zie noot 9).

Ontologische modaliteiten	Deontische modaliteiten
Noodzakelijk	Verplicht
Waarschijnlijk	Wenselijk
Mogelijk	Geoorloofd
Contingent	Onverschillig

Terwijl de monistische ethiek, overeenkomstig haar binaire manier van denken en haar fixatie op de grens tussen goed en kwaad, slechts belang stelt in de vraag of iets verplicht is of niet, boort Stone het rijkere vocabulair van de deontische logica aan om morele claims volgens een schaal te verdelen naar de graad van hun bindingskracht. Met behulp van zo'n schaal kan dan een brug worden geslagen van de principes, die op de verschillende ethische kaarten van toepassing zijn, naar de basale natuurdoeltypen, die het beheerregime ten aanzien van grote grazers bepalen. In kleine (multifunctionele en half-natuurlijke) gebieden, waarin deze dieren als landbouwhuisdieren of als natuurlijke maai- en snoeimachines functioneren, moet aan de morele principes op het niveau van individuen de hoogste graad van bindingskracht worden toegekend, terwijl in grote (nagenoeg- en begeleid-natuurlijke) gebieden, waar grote grazers de rol van ecologische vervangers vervullen, de balans van dier- naar eco-ethische principes verschuift.

Stone's voorstel tot ethische cartografie roept tenslotte een interessante vraag op. Van de drie ethische kaarten, die hij onderscheidt, kunnen er namelijk maar twee direct met een milieu-ethische positie verbonden worden. Bij de kaart voor individuen komt prioriteit toe aan de principes uit de dier-ethiek, zoals het respect voor de intrinsieke waarde van dieren (in de deontologische variant van Regan) of de eis tot het voorkomen van onnodig lijden (in de utilistische variant van Singer). Bij de kaart voor complete ecosystemen prevaleren de principes uit de eco-ethiek, zoals de plicht om bedreigde diersoorten voor uitsterven te behoeden of de eis om natuurlijke processen zomin mogelijk te verstoren. Maar hoe zit het met de ethische kaart voor soorten en populaties? Die vraag klemmt temeer omdat het hier gaat om een middengebied tussen individuen en ecosystemen, waarop de grensconflicten tussen dier- en eco-ethici bij voorkeur worden uitgevochten. Als verdere stap in de depolarisering van de discussie verdient het daarom aanbeveling aan dit fel omstreden gebied een zelfstandige morele betekenis en dus ook een eigen moreel principe toe te kennen. Hiertoe hebben wij het principe van 'respect voor potentiële wildheid' geïntroduceerd. Uitgaande van dit principe verschijnt de-domesticatie niet langer uitsluitend als middel om de biotisch procesdynamiek in grootschalige terreinen te bevorderen maar ook en vooral als doel in

zichzelf. Van dit principe zal voor beide partijen in het debat over grote grazers een zekere aantrekkingskracht uitgaan: voor de dier-ethici omdat ze hun kritiek op het lot van gehouden en gedomesticeerde dieren impliciet of expliciet afmeten aan het ‘soortspecifieke gedrag’ van in het wild levende dieren in de vrije natuur; voor eco-ethici omdat de notie van wildheid beschouwd kan worden als het equivalent van de notie van natuurlijkheid op het niveau van de soort of populatie. Door de nadruk te leggen op het potentiële karakter van de wildheid van grote grazers in hun hoedanigheid van ecologische vervangers worden dier- en eco-ethici bovendien gedwongen over en weer water bij de wijn te doen en elkaars recht van spreken inzake het beheer van deze dieren over en weer volmondig te erkennen. In het experiment van de-domesticatie zijn dier- en eco-ethici tot elkaar veroordeeld!

niveau's van complexiteit	morele principes
individuele dieren en planten	dier-ethiek: intrinsieke waarde & welzijn
soorten en populaties	potentiële wildheid
complete ecosystemen	eco-ethiek: verscheidenheid & natuurlijkheid

Om het principe van respect voor potentiële wildheid handen en voeten te geven, is meer duidelijkheid vereist omtrent de vraag wat onder authentieke wildheid verstaan moet worden. Op die vraag zijn grofweg twee antwoorden in omloop: sommigen definiëren authentieke wildheid in termen van natuurlijke selectie, terwijl anderen hiervoor naar een of andere historische referentie verwijzen. Omdat beide definities - ook in moreel opzicht - problematisch zijn, doen we tot slot van ons rapport het voorstel om de authentieke wildheid van dieren eerst en vooral af te meten aan hun vermogen om onder bepaalde omstandigheden voor zichzelf te zorgen. Dit voorstel is echter nog zeer rudimentair en onuitgewerkt, en vraagt dus om een nader onderzoek, waarin behalve ethische overwegingen ook empirische (ethologische, populatiedynamische, dierecologische en fysiologische) bevindingen betrokken zullen moeten worden.

LITERATUUR

- Achterberg, W., *Samenleving, natuur en duurzaamheid*. Van Gorkum, Assen 1994.
- Aitken, G., 'Conservation and Individual Worth'. *Environmental Values* 6 (1997): 439-54.
- Al, E.J. en H.M. Beijer, 'Begrazing en natuurdoeltypen'. *Bosbouwvoorlichting* 35 (1996), 7, 114-118.
- Bal, D. e.a., *Handboek natuurdoeltypen in Nederland*. IKC & Ministerie van LNV, Wageningen 1995.
- Belt, H. van den, 'Ecologische misantropie of "natuur zoals natuur bedoeld is"'. In: L. Pijnenburg (red.), *Vijandbeelden in de Filosofie*. Acta van de 19e Vlaams-Nederlandse Filosofiedag, Wageningen 1997, 251-257.
- Biersma, R., 'Genoeg geknuffeld: Waddenzee te klein voor zeehondencreche Pieterburen'. *NRC Handelsblad* 18 januari 1997.
- Boo, M. de, 'Magere grazers; beheer van de Oostvaardersplassen vergt kunst- en vliegwerk'. In: *NRC* van 23 november 1996.
- Brom, F., *Onherstelbaar verbeterd*. Van Gorkum, Assen 1997.
- Brown, J.S., 'Restoration Ecology: Living with the Prime Directive'. In: M.L. Bowles en C.J. Whelan (ed.), *Restoration of Endangered Species: Conceptual Issues, Planning, and Implementation*. Cambridge University Press, Cambridge 1994, 355-80.
- Callicott, J.B., *In Defense of the Land Ethic: Essays in Environmental Philosophy*. SUNY Press, Albany 1989.
- Callicott, J.B., 'Introduction'. In: M.E. Zimmerman e. a. (ed.), *Environmental Philosophy*, Prentice Hall, Englewood Cliffs 1993, 3-11.
- Cnoop Koopmans, A.J., 'Edelherten in de Oostvaardersplassen'. *Argus* 4 (1993).
- Cnoop Koopmans, A.J., 'Over ethiek bij geïntroduceerde dieren'. *Argus* 1 (1998).
- Gezondheids- en welzijnswet voor dieren*. Editie Schuurman & Jordens 27-IV, Tjeenk Willink, Zwolle 1994.
- Hoogmoed, M.S., 'CITES en herintroductie: bepalingen en risico's'. In: H.P. Nootboom (red.), *Voor en Tegen Herintroductie van Dieren in Nederland* (Nederlandse Commissie voor Internationale Natuurbescherming, Mededelingen No. 31, 1997).

- T. Ingold, 'From Trust to Domination: An Alternative History of Human-Animal Relations', in: A. Manning en J. Serpell (ed.), *Animals and Human Society: Changing Perspectives*. Routledge, London & New York 1994, 1-23.
- Jamieson, D., 'Zoos Revisited'. In: B. Norton e. a. (1995), 52-67.
- Kampf, H. (eindredactie), *Gezondheid en welzijn van grote grazers in natuurgebieden*. Veterinaire Begeleidingscommissie Natuur. Den Haag 1996.
- Kampf, H., 'Begrazing en het rijksnatuurbeleid'. *Bosbouwvoorlichting* 35 (1996), 7, 75-77.
- Kampf, H., 'The value of using large herbivores for vegetation management'. Te verschijnen in: *The Proceedings of the Sixth European Forum on Nature Conservation and Pastoralism*. Luhacovice, Tsjechie, 1998.
- Keulartz, J., 'Contexten van verantwoordelijkheid'. In: L. Pijnenburg (red.), *Vijandbeelden in de filosofie*. Acta van de 19e Nederlands-Vlaamse Filosofiedag. Wageningen 1997, 269-279.
- Kirkwood, J.K. en A.W. Sainsbury, 'Ethics of Interventions for the Welfare of Free-Living Wild Animals'. *Animal Welfare* 5 (1996), 235-43.
- Leopold, A., *A Sand County Almanac*. Oxford University Press, London 1949.
- Liere, D.W. van, 'De zorg voor geïntroduceerde dieren'. *Bosbouwvoorlichting* 35 (1996), 7, 106-110.
- Loftin, R.W., 'The Medical Treatment of Wild Animals'. *Environmental Ethics* 7 (1985), 231-39.
- Loftin, R.W., 'Captive Breeding of Endangered Species'. In: Norton e.a. (1995), 164-80.
- Metz, T., *Nieuwe natuur. Reportages over veranderend landschap*. Ambo, Amsterdam 1998.
- Ministerie van LNV, *Natuurontwikkeling*. Den Haag 1989.
- Ministerie van LNV, *Natuurbeleidsplan*. Den Haag 1989.
- Ministerie van LNV, *Ecosystemen in Nederland*. Den Haag 1995.
- Molenaar, J.G. de, *Gedomesticeerde grote grazers in natuurterreinen en bossen. Deel 1 De werking van begrazing*, Wageningen, DLO Instituut voor Bos- en Natuuronderzoek (IBN-DLO), IBN-rapport 231, 1996a.
- Molenaar, J.G. de, 'De werking van begrazing'. *Bosbouwvoorlichting* 35 (1996b), 7, 97-100.

- Nooteboom, H.P. (red.), *Voor en Tegen van Herintroductie van Dieren in Nederland* (Nederlandse Commissie voor Internationale Natuurbescherming, Mededelingen No. 31, 1997).
- Norton, B.G., 'Caring for Nature. A Broader Look at Animal Stewardship'. In: Norton e.a. (1995), 102-21.
- Norton, B.G. e.a. (red.), *Ethics on the Ark: Zoos, Animal Welfare, and Wildlife Conservation*. Smithsonian Institution Press, Washington & London 1995.
- Prins, H., 'Sterfte van runderen in natuurgebieden'. *De Levende Natuur* 3 (1998), 108-115.
- Raad voor het Natuurbeheer, *De Oostvaardersplassen: van beheer naar ontwikkeling*, 1995
- Regan, T., *The Case for Animal Rights*. University of California Press, Berkeley 1983.
- Rolston, H., 'Biology and Philosophy in Yellowstone'. *Biology and Philosophy* 5 (1990), 241-258.
- Sagoff, M., 'Animal Liberation, Environmental Ethics: Bad Marriage, Quick Divorce'. In: M.E. Zimmerman e.a. (ed.), *Environmental Philosophy: From Animal Rights to Radical Ecology*, Prentice Hall, Englewood Cliffs NJ 1993, 84-94.
- Soulé, M., 'The Social Siege of Nature'. In: M. Soulé en G. Lease, *Reinventing Nature: Responses to Postmodern Deconstruction*. Island Press, Washington D.C. 1995, 137-173.
- Stone, Chr., *Earth and Other Ethics. The Case for Moral Pluralism*. Harper & Row, New York 1987.
- Tramper, R., 'Tot hoever mag de natuur haar gang gaan'. In: de *Volkskrant* van 7 augustus 1996.
- Varner, G.E. e.a., 'Teaching Environmental Ethics as a Method of Conflict Management'. In: A. Light en E. Katz, *Environmental Pragmatism*. Routledge, London & New York 1966.
- Veeneklaas, Van Eck en Harms, *De twee kanten van de snip*. 1993.
- Vrijenhoek, R., 'Natural Processes, Individuals, and Units of Conservation'. In: B. Norton e.a. (1995), 74-93.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Ruimtelijke ontwikkelingspolitiek*. Sdu Uitgevers, Den Haag 1998.
- Wenz, P.S., *Environmental Justice*. State University of New York Press, Albany 1988.

Wingerden W.K.R.E van, e.a., *Gedomesticeerde grote grazers in natuurterreinen en bossen. Deel II De effecten van begrazing*, Wageningen, DLO Instituut voor Bos- en Natuuronderzoek (IBN-DLO), IBN-rapport 258, 1997.

Zomeren, K. van, 'Onze maakbare natuur'. In: *NRC Handelsblad*, 12 april 1997.

Zomeren, K. van, *De bewoonde wereld. Een bloemlezing uit ons landschap*. De Arbeiderspers, Amsterdam 1998.

BIJLAGE 1

LIJST VAN GENODIGDEN WORKSHOP

(*Aanwezig in Driebergen;**Schriftelijke reactie op enquête)

M.J. Augustijn Tweede Kamer (D66)	T. Klumpers Raad voor het Landelijke Gebied	M. Brabers Staatsbosbeheer
P.M. Blauw Tweede Kamer (VVD)	D. van Liere Dierenbescherming	*N. van Heijst Staatsbosbeheer
W.J.C. Swildens Tweede Kamer (PvdA)	**W. Koedijk Inspectie Dierenbescher- ming	E. de Hullu Staatsbosbeheer
A. de Graaf Flevoland	*J. Oosterbaan Werkgroep Relatie Mens/Dier	*A. de Jongh Otterstation Leeuwarden
*E. v.d. Bildt Het Drents Landschap	De Quay KNJV	*M. Wallis de Vries Vlinderstichting
Vogelaar LTO-Nederland	F. Evers Natuurmonumenten	*J. Dirkmaat Vereniging Das & Boom
*TJ. De Boer Productschappen Vee, Vlees en Eieren (PVE)	F. Prins Natuurmonumenten	*R. Meissner Stichting Ark
Knoop GLTO	**J. Kupers Kroondomein	*J. Griekspoor Oostvaardersplassen
J. Poeder Faunabescherming	A.J. Snijders Nationaal Park de Hoge Veluwe	*E.B. Van Erp Taalman Kip Vereniging tot behoud v/h Veluws hert
**A. Lam Veterinaire Hoofdinspectie	*J. v.d. Bosch Staatsbosbeheer/Oostvaar- dersplassen	H. Piek Natuurmonumenten
*G. Benedictus Gezondheidsdienst voor Dieren	*A. de Gelder Staatsbosbeheer/Oostvaar- dersplassen	*A. Loonen Slikken van Flakkee
De Leeuw Gezondheidsdienst voor Dieren	*M.C. Mol Staatsbosbeheer/Slikken van Flakkee	H. De Kok Slikken van Flakkee
*S.G.. van den Bergh Raad voor Dieraangelegen- heden		A.J. Cnoop-Koopmans Faunabescherming

BIJLAGE 2

ENQUÊTE EN UITSLAG

1 A. Hoewel alle dieren ethisch gesproken gelijk zijn, kan er wel, in een groot zelfregulerend natuurgebied, onderscheid worden gemaakt tussen een paard en een rund aan de ene kant en een edelhert en een ree aan de andere kant. (8)

1 B. Met paarden en runderen gaan we, ethisch gesproken, niet anders om dan met edelherten en reeën.

(12)

2. Hoewel alle dieren gelijk zijn, kan men toch prioritaire aandachtsoorten, zoals grauwe ganzen, aanwijzen.

A. Eens (13)

B. Oneens (7)

3 A. Bij de start van een introductieproject moeten dieren aanvankelijk intensief begeleid worden. (20)

3 B. Bij de start van een introductieproject is het belangrijk de dieren zo snel mogelijk aan hun lot over te laten. (1)

4. Dieren die lijden door (een) grote wond(en), maar die nog wel sociaal mee doen, lopen, staan en eten, moet men:

A. Afmaken (4)

B. Verzorgen (6)

C. Met rust laten. (11)

5. Als je een gewond dier alleen met dagelijkse of wekelijkse behandelingen weer gezond kan worden, moet men het dier:

A. Afmaken (10)

B. Verzorgen (8)

C. Met rust laten. (5)

6. De houding van een beheerder ten aanzien van in nood zijnde dieren moet zijn:

A. Alleen op meldingen reageren (10)

B. Actief op zoek gaan. (10)

7. In de winter mag er best een bepaald aantal dieren in een bepaald gebied uitvallen:

Hoeveel uitval mag er zijn?

0% 5% 10% 20% 30% 40% 50% Meer dan 50%

(3) (3) (5) (2) (3) (1) (1) (1)

8. Als de publieke opinie niet accepteert dat er predatoren uitgezet worden in Nederland, dan moet je ze ook niet introduceren.

A. Eens (12)

B. Oneens (8)

9. Omcirkel de problemen van paarden waarbij men moet ingrijpen:

- A. grote winkelhaak in de huid (6)
- B. Langdurig ontstoken wond (9)
- C. Kreupel been (7)
- D. Gebroken been (17)
- E. Sociale isolatie (6)
- F. Uithangend oog (12)
- G. Problematische bevalling (15)
- H. Agressieve hengsten (5)
- I. Sterk vermagerde dieren (8)
- J. Gespleten hoeven (10)
- k. Vastzitten in het moeras. (19)

10. Indien men heeft geconstateerd dat er een dier stervende is dan moet men het dier:

- A. naar het slachthuis brengen (1)
- B. afschieten in het veld (12)
- C. zelf laten sterven (8)

11. Een veulen staat al enige tijd ver weg van de kudde:

- A. maak het dier in die situatie af, omdat de kans erg klein (zo niet geheel afwezig) is dat het veulen aansluiting vindt bij de kudde. (3)
- B. vang veulen en zet het bij de merrie. (4)
- C. doe niets. (12)

12. Volgens de destructiewet mag men geen dode dieren laten liggen, maar het verwijderen van de 'grote dood' uit je terrein, haalt alles weg wat daar van profiteert. Dus moet de destructiewet aangepast worden voor geïntroduceerde dieren.

- A. Eens (16)
- B. Oneens (4)

13. Indien de aanwezigheid van grote grazers leidt tot verminderde diversiteit van de flora, dan dient te worden ingegrepen door de populatie te reduceren.

- A. Eens (12)
- B. Oneens (7)

14 A. Als een dier afgemaakt moet worden is dat uitsluitend op advies van de dierenarts.

(16)

14 B. Bij het afmaken van dieren moeten we zo veel mogelijk rekening houden met het publieke draagvlak.

(4)

15. In hoeverre is men verantwoordelijk voor de dieren die men heeft geïntroduceerd? Alleen maar in beperkte mate. Als een Heckrund het moeras in loopt en het blijft daar vast zitten, dan hoeft men het er niet uit te halen.

- A. Eens (3)
- B. Oneens (17)

16. De huidige wetgeving is afgestemd op de agrarische sector. Er moet een wet komen voor de specifieke situatie van geïntroduceerde dieren.

- A. Eens (16)
- B. Oneens (4)

17. Soms ontstaat er in een gebied een overschot aan dieren. We zouden de overtollige dieren naar het slachthuis kunnen brengen en het vlees verkopen.

A. Eens (18)

B. Oneens (2)

18. In de gebieden van Stichting Ark wordt door mensenhanden geselecteerd. Men doet dat 'door met de ogen van een wolf te kijken'. Dit is een juist beleid.

A. Eens (16)

B. Oneens (2)

19. In een bepaald gebied liep een hengst die qua afstamming niet zo gunstig was om mee verder te fokken. Die is dit voorjaar gecastreerd. Dit is een juist beleid.

A. Eens (12)

B. Oneens (8)

20 A. In gebieden met grote grazers heeft men normale dierenartsen nodig die de hele week, naast koeien en paarden, ook honden en katten behandelen.

(8)

20 B. In gebieden met grote grazers heeft men behoefte aan speciale dierenartsen die een specialisatie gedaan hebben op het gebied van geïntroduceerde dieren.

(12)

21. Van een zorgplicht voor individuele wilde dieren in de vrije natuur kan geen sprake zijn.

A. Eens (9)

B. Oneens (11)

BIJLAGE 3

VERSLAG VAN DE WORKSHOP

Na de opening en een korte uitleg over de opzet van de workshop kregen de deelnemers een enquêteformulier uitgereikt waarin hun mening werd gevraagd over 21 problemen, dilemma's en stellingen ten aanzien van de ethische problematiek rondom geïntroduceerde dieren (met name grote grazers) in natuurgebieden (Bijlage 2). Een eerdere versie van deze vragenlijst was op 20 januari tijdens een gecombineerde vergadering van de Veterinaire Begeleidingscommissie Natuur en de Veterinaire Begeleidingscommissie Imbosch/Loenermark te Ellecom behandeld en is op grond van deze bijeenkomst bijgesteld.

Zestien personen van diverse achtergronden namen deel aan de bijeenkomst. Degenen op de deelnemerslijst die niet aanwezig konden zijn hebben een enquête toegestuurd gekregen; vier daarvan hebben schriftelijk op de enquête gereageerd (Bijlage 1).

De verschillende antwoorden op de enquête werden door twee leden van de leerstoelgroep Toegepaste Filosofie geturfd. Ondertussen werden de aanwezige deelnemers op de hoogte gebracht van de voorlopige inzichten omtrent de problematiek die de onderzoeksgroep door studie van de literatuur over dier- en milieu-ethiek en door interviews met terreinbeheerders had verworven.

De enquête was in de eerste plaats bedoeld als middel om de gedachtenwisseling over ethische dilemma's rondom geïntroduceerde dieren op gang te brengen en toe te spitsen. Wij waren niet zozeer in de antwoorden zelf alswel in de achterliggende argumenten geïnteresseerd. Die zouden dan ook in de aansluitende discussie zoveel mogelijk boven tafel moeten komen.

Gezien de beperkte tijd hebben we de discussie gericht op die items waarover de meningen min of meer gelijkelijk over de verschillende antwoordmogelijkheden waren verdeeld (zie ook Cnoop Koopmans 1998).

DISCUSSIE

1A. Hoewel alle dieren ethisch gesproken gelijk zijn, kan er wel, in een groot zelfregulerend natuurgebied, onderscheid worden gemaakt tussen een paard en een rund aan de ene kant en een edelhert en een ree aan de andere kant.

1B. Met paarden en runderen gaan we, ethisch gesproken, niet anders om dan met edelherten en reeën

Bij dit item heeft de heer Van Erp Taalman Kip antwoord A aangestreept omdat er zijns inziens een 'emotioneel verschil' bestaat tussen dieren die (min of meer) in het wild voorkomen en dieren die puur als grazer zijn ingevoerd: paarden en runderen zijn gewoon fraaie maaimachines. Dit verschil is vergelijkbaar met het verschil tussen wilde dieren en exoten.

Cnoop Koopmans wijst op de bepaling "in een groot zelfregulerend natuurgebied" die in de formulering is opgenomen. Onder zulke omstandigheden zijn runderen en paarden onderdeel van het zelfregulerende systeem geworden en is er ook geen reden om een onderscheid met edelherten en reeën te maken. Voor hem dus antwoord B.

Dirkmaat reageert hierop met op te merken dat dergelijke zelfregulerende systemen in Nederland niet bestaan. Hij noemt het een PR-stunt om net te doen alsof zulke systemen er wel zouden zijn. Zouden er in het utopische geval wel zulke systemen bestaan, dan zou hij eventueel voor antwoord B willen kiezen.

Griekspoor daagt hem nu uit deze keuze voor B te rechtvaardigen. Wat voor verschil maakt het al of niet zelfregulerend karakter van het gebied immers voor de ethiek?

Dirkmaat geeft het voorbeeld van de Gelderse Poort. Hier is veel ingrijpen door de mens, de

dieren kunnen het gebied niet uit. Ze hebben geen keuzemogelijkheden. Daardoor moeten paarden bijvoorbeeld bij hoog water uitwijken naar drassige gronden die ze in de vrije natuur zouden vermijden. Zo wordt door de mens onnodig leed toegebracht. Waar is, kortom, die zogenaamde zelfregulerende natuur in Nederland.

Griekspoor stelt nu als hypothetisch voorbeeld dat de Veluwe met de uiterwaarden zou zijn verbonden. Dan doet de grootte van het terrein er wellicht niet meer zo toe. Of geldt dan het ontbreken van grote roofdieren als het breekpunt? Hij meent dat in Afrika het grootste deel van de grote grazers sterft door stress, veroorzaakt door droogte, malaria, parasieten en andere ellende en niet zozeer door predatoren zoals leeuwen.

Dirkmaat antwoordt dat ook in Afrika twijfel aan de natuurlijkheid mogelijk is.

Oosterbaan keert zich tegen het bagatelliseren van de rol van grote predatoren in Afrika. Predatoren hebben meerdere 'functies', zoals verspreiding van ziektes en andere populatie-ontwikkelingen. Hij stelt dat de vraag niet te beantwoorden is: vanuit *eenzelfde* ethisch uitgangspunt kun je tot een *verschillende* behandeling van runderen en paarden enerzijds en reeën en edelherten anderzijds komen. Of je de laatste nu als gehouden of in het wild levend wilt beschouwen, ze zijn in ieder geval niet gedomesticeerd. In Nederland is vanwege het ontbreken van grote predatoren alsook omdat de leefgebieden te beperkt zijn, een actief beheer van het grofwild onvermijdelijk.

Mevrouw Meisner verduidelijkt dat men in de Gelderse Poort *streeft* naar zelfregulatie maar voegt daaraan toe dat we nog lang niet zo ver zijn.

Iemand merkt op dat in de beperkende omstandigheden die we in Nederland hebben (kleine oppervlakten, geen predatoren) aantalsregulatie altijd nodig is. In zoverre kan er geen sprake zijn van zelfregulatie.

Verder wordt erop gewezen dat verschillen in behandeling voor een groot deel ingegeven zijn door regulaties van de regering: "Edelherten komen nergens voor als de minister dat niet wil."

2. Hoewel alle dieren gelijk zijn, kan men toch prioritaire aandachtsoorten, zoals grauwe ganzen, aanwijzen.

A. Eens

B. Oneens

Wallis de Vries motiveert zijn keuze voor antwoord B. Hij meent dat je vanuit ethisch standpunt geen prioritaire aandachtsoorten mag aanwijzen, maar alleen vanuit beleidsoogpunt. Iemand anders werpt tegen dat ook soortbehoud een duidelijke *ethische* component heeft.

3A. Bij de start van een introductieproject moeten dieren aanvankelijk intensief begeleid worden.

3B. Bij de start van een introductieproject is het belangrijk de dieren zo snel mogelijk aan hun lot over te laten.

Volgens Cnoop Koopmans sluiten de twee alternatieven elkaar niet uit; derhalve heeft hij beide antwoordmogelijkheden aangestreept.

Dirkmaat valt over de formulering 'aan hun lot over te laten'. Het gaat bij introductieprojecten om proefprojecten, dus moet er gemonitord worden. Dan kan je dus dieren niet aan hun lot overlaten.

Wallis de Vries specificceert zijn keuze voor A als volgt: men moet controleren of dieren zich inderdaad zelf kunnen redden qua overleving; verder moet men controleren of gezondheid en voortplanting goed zijn om een populatie op te bouwen; zonodig moet men bijsturen.

5. Als een gewond dier alleen met dagelijkse of wekelijkse behandelingen weer gezond kan worden, moet men het dier

A. Afmaken

B. Verzorgen

C. Met rust laten.

Oosterbaan zegt voor A gekozen te hebben omdat in een situatie van grote vrijheid voor de dieren de handelbaarheid navenant afneemt. Verzorging betekent dan vaak ook veel stress en een kwelling van het dier.

Dirkmaat is het hiermee in principe eens, ware het niet dat je ook rekening moet houden met de Nederlandse schaal. Zie bijvoorbeeld Meinerswijk bij Arnhem. De beheerder kan daar niet voorbijgaan aan de mening van het publiek dat het absoluut niet zal begrijpen als het dier niet verzorgd wordt.

Meisner antwoordt dat als je het één en ander geduldig uitlegt aan de mensen, bij voorbeeld in de plaatselijke krant, dat het publiek dan ook een leerproces zal doormaken. Je kunt duidelijk maken waarom je bij een gebroken been het dier afmaakt en waarom je het in bepaalde gevallen met rust laat omdat je anders te veel stress veroorzaakt.

Oosterbaan beaamt dat hij 'een gezond stuk voorlichting' inderdaad mist en dat de reactie van het publiek zich daardoor veel te veel door de aibaarheidsfactor laat bepalen. En het wordt steeds erger.

Griekspoor motiveert zijn keuze voor antwoord C. Hij gaat ervan uit dat het dier nog sociaal mee doet. Wie ben jij dan om uit te maken dat het dier moet worden afgemaakt? Laat het dier zijn eigen oplossing creëren. Verdoven en vangen leidt ook maar tot stress. Waarom mag het dier niet een strijd doormaken om te genezen?

Iemand merkt op dat hier een overeenkomstige kwestie als bij mensen speelt: in hoeverre is pijn acceptabel? Pijn heeft toch ook een functie. Wanneer is er sprake van zinloze pijn?

Cnoop Koopmans is het eens met Griekspoor dat terughoudendheid moet worden betracht. Hij stelt dat we het begrip 'gezond' niet moeten hanteren. Het is een glijdende schaal Immers wie bepaalt wat 'gezond' is, of 'gaaf'? Wanneer is een dier gezond of ziek? Is een kreupel dier niet gezond? Waarom zouden we gehandicapte dieren niet accepteren; in de mensenmaatschappij accepteren we toch ook gehandicapten? Een reebok met drie poten kan zich soms nog uitstekend redden. We moeten niet zo'n hooghartig menselijk standpunt innemen dat wij bepalen wat een gaaf dier is. We moeten niet *willen* ingrijpen.

Wallis de Vries brengt Kants categorische imperatief naar voren. Voor hem is de vraag: waar houdt het menselijk ingrijpen op? Moet je achter elk dier gaan staan?

Dirkmaat neemt stelling tegen de wending die de discussie neemt. Hij vindt dat we niet zozeer van de omstandigheden, als wel van de common sense van het publiek uit moeten gaan. Wie in PR-termen praat over 'zelfregulering' en 'gehandicapte dieren', komt uit op de bravoure-stelling dat het met de natuur in Nederland ontzettend goed gaat. Als je te maken hebt met een gewonde das bij een boerderij, dan is het realistisch om te bedenken dat duizend mensen over je schouder meekijken. Verder is het natuurlijk zo, volgens Dirkmaat dat de Oostvaardersplassen geen 'puur natuur', geen zelf-regulerend systeem, zijn. Je kunt daar heel goed een kraal vormen om bij te voeren.

Griekspoor benadrukt dat men duurzaam moet redeneren als men bijvoorbeeld overweegt om te gaan bijvoeren. Gaat men daartoe over, dan zal de populatie uiteindelijk te groot worden, zodat men tenslotte gedwongen is de overtollige dieren af te maken.

De Graaf brengt naar voren dat de Oostvaardersplassen inderdaad geen zelfregulerend systeem vormen. Als er sprake is van zinloos lijden, dan moet je de dieren afmaken. De gedachte dat het dier ook rustig moet kunnen sterven dient geen enkel doel.

Cnoop Koopmans werpt nu de vraag op: wat is in vredesnaam zinloos lijden?

De Graaf preciseert door te stellen dat men beter kan spreken van 'kansloos lijden'. Als het dier nog kan blijven functioneren ook al is het bij voorbeeld kreupel, dan hoeft het niet te worden afgemaakt.

Dirkmaat stelt dat hij het dier wel zou afmaken. Wij zijn verantwoordelijk, wij hebben het dier daar neergezet. In Nederland bezorgen we heel veel dieren onnodig leed. We moeten ook van het idee van die dierenambulance af, die met zwaailichten door het land giert.

Iemand (Oosterbaan?) beaamt, we moeten inderdaad ook per diersoort kijken. Een ree bijvoorbeeld is een veel te stressgevoelig dier voor dit soort ingrepen. Dan hoor je mensen zeggen,

"nu hebben we dit beest 'gered' en dan kan ie straks mooi naar de kinderboerderij." Nou, dat is het slechtste wat er denkbaar is voor een ree!

6. De houding van een beheerder ten aanzien van in nood zijnde dieren moet zijn:

- A. Alleen op meldingen reageren
- B. Actief op zoek gaan.

Oosterbaan merkt op dat de vraag eigenlijk niet te beantwoorden is. De keuze tussen op kantoor blijven zitten (A) of iedere dag de ronde doen (B) is eigenlijk geen reële keuze-alternatief. Centraal probleem in Nederland is dat overal het leefgebied beperkt is. Verder moeten we ook erkennen dat wij als mensen een enorme invloed op de leefruimte van elk dier hebben, alleen al door onze bevolkingsomvang (vier maal groter dan het zelfreinigend vermogen van de oppervlaktewateren aankan) en door onze welvaartsdruk.

Keulartz oppert dat hoe groter het terrein is, hoe geringer de directe verantwoordelijkheid van de mens wellicht is.

Oosterbaan repliceert dat het dan wel een echt heel groot terrein moet zijn.

Griekspoor stelt dat je het dier alleen moet verzorgen als je het ook ziet.

Iemand anders merkt op dat 100 of 1000 ha ethisch geen verschil maakt als je bijvoorbeeld een dier met een auto aanrijdt; dan zul je het in ieder geval moeten verzorgen. Het item roept eerder een vraag over de tussenmenselijke ethiek dan over de ethiek met betrekking tot dieren op: in hoeverre ben je oprecht ten opzichte van het publiek als je beleidslijn is om alleen op meldingen te reageren?

Dirkmaat verwijst naar de Engelse situatie Dartmoor; daar lost de grote schaal, het is een gebied van zo'n 40 bij 40 km, het probleem zelf op. Alleen hebben we hier niet een vergelijkbare schaal. Het probleem in Nederland is, dat aan de andere kant van het hek de hele agrarische wereld meekijkt.

Griekspoor merkt op dat ook in de landbouwwereld in Nederland wel verschillen in verband met een uiteenlopende schaal zijn te constateren. In Groningen gaan boeren bijvoorbeeld heel anders om met de destructiewet dan elders; daar laat men gewoon de dode schapen liggen.

8. Als de publieke opinie niet accepteert dat er predatoren uitgezet worden in Nederland, dan moet je ze ook niet introduceren.

- A. Eens
- B. Oneens.

Oosterbaan stelt dat het bij predatoren niet alleen en niet op de eerste plaats om de aantalsregulatie gaat. Predatoren zijn ook essentieel voor het welzijn van hun prooidieren; zij ruimen jaar in, jaar uit de ongeschikte exemplaren op; zij zorgen dat de prooidieren zich goed verspreiden, hetgeen een betere benutting van het terrein tot gevolg heeft wat weer hongersituaties kan voorkomen. Als er geen predatoren aanwezig zijn, kun je geen grote dieren introduceren en die vervolgens aan hun lot overlaten, maar is actief beheer nodig

Van Erp Taalman Kip motiveert zijn keuze voor antwoord B. Hij stelt dat de publieke opinie wel de laatste overweging is waardoor je je moet laten leiden bij de kwestie van de introductie van predatoren.

Dirkmaat verklaart de vraag anders te hebben gelezen. Zonder draagvlak kun je de predatoren niet uitzetten. De minister stelt ook niet voor niets als voorwaarde voor introducties dat mensen er zelf om moeten vragen.

Meisner voegt aan het betoog van Oosterbaan toe dat predatoren ook een functie hebben voor de sociale samenstelling van de kuddes.

Wallis de Vries noemt het voorbeeld van de introductie van de lynx in Zwitserland, waar een discussie hierover tien jaar na dato losbrandde en vervolgens weer snel wegebde omdat niemand in die tien jaar iets van de uitgezette lynxen had gemerkt. Verder geeft hij aan dat er in het algemeen wel betere voorlichting nodig is en er betere voorwaarden geschapen moeten worden en er anders

nog niet tot introductie overgegaan moet worden.

9. Omcirkel de problemen bij paarden waarbij men moet ingrijpen

Bij de discussie over item 9B (Langdurig ontstoken wond) wordt de episode van de ongelukkige interventie in de Millingerwaard genoemd, waar een hengst met een etterbuil juist door het ingrijpen de dood vond. Meisner stelt dat dit een duidelijk voorbeeld is van een leerproces en dat er veel energie in de voorlichting moet worden gestoken, hetgeen door anderen wordt beaamd.

Griekspoor merkt daarbij op dat terughoudend beheer de moeilijkste beheersvorm is die er bestaat.

Naar aanleiding van 9H (Agressieve hengsten) spreekt Cnoop Koopmans zijn verbazing erover uit dat er mensen zijn die willen ingrijpen bij agressieve hengsten. Dirkmaat meldt dat hij dit alternatief heeft aangestreept om te prikkelen. Oosterbaan had de agressiviteit opgevat als jegens mensen gericht.

Naar aanleiding van 9I (Sterk vermagerde dieren) merkt Wallis de Vries op dat het al dan niet ingrijpen bij de aanwezigheid van sterk vermagerde dieren van de situatie zal afhangen. In een groter gebied zal men minder snel tot ingrijpen overgaan.

Griekspoor stelt dat dieren best wel wat magerder mogen worden.

Iemand anders werpt tegen: Maar wat als de hele groep dieren sterk vermagerd? Meisner stelt dat daarvoor gedetailleerde normen moet worden vastgesteld, zoals bijv. de mate waarin orgaanweefsel of spierweefsel is aangetast. Wallis de Vries oppert dat misschien de conditiescores hiervoor geschikt kunnen zijn.

Bij item 9J (Gespleten hoeven) merkt Cnoop Koopmans op dat hij dit punt heeft aangestreept in weerwil van zijn algemene voorkeur voor niet-ingrijpen. Volgens hem wijst dit verschijnsel erop dat de dieren zijn uitgezet in een terrein zonder harde ondergrond; daarom moeten de beheerders alsnog hun speciale verantwoordelijkheid nemen.

Meisner merkt echter op dat de hoefgroei van de uitgezette dieren zich na verloop van tijd zal aanpassen aan de aard van het terrein zodat ingrijpen toch niet nodig is.

Cnoop Koopmans trekt daarop het door hem gegeven antwoord terug.

Loonen merkt op dat op de Slikken van Flakkee men het wel als een zorgplicht ziet om de paarden jaarlijks te bekappen.

Griekspoor vermeldt dat men bij de Oostvaardersplassen het 'deskundige' advies om twee maal per jaar te bekappen niet meer opvolgt. Het is een kwestie van ervaring opdoen om te weten wat je wel en niet hoeft te doen.

Meissner laat weten dat de hoef tijdens de droge periode vanzelf op de goede plek afbreekt.

13. Indien de aanwezigheid van grote grazers leidt tot verminderde diversiteit van de flora, dan dient te worden ingegrepen door de populatie te reduceren.

A. Eens

B. Oneens.

Er is enige discussie aangaande de juistheid van de in de indien-zin geformuleerde veronderstelling.

Wallis de Vries acht het onwaarschijnlijk dat begrazing tot verminderde diversiteit van de flora leidt. Recent onderzoek zou in deze richting wijzen.

Meisner vraagt zich af welke tijdschaal men hanteert om een dergelijk effect aan te tonen.

Dirkmaat benadrukt dat er 'indien' staat; als men hiervan uitgaat, moet men dus ingrijpen. Hij betreurt het echter dat alleen gedacht is aan een mogelijk effect op de vegetatie en niet ook de mogelijke invloed op groundbroeders is meegenomen. Bij de "zwaargehavende, op-sterven-na-dode 'terminale' natuur" in Nederland en in het licht van ondertekende internationale verdragen ontkom je vaak niet aan 'tuinieren', om bijvoorbeeld zeldzame planten en vlinders te laten overleven.

Iemand anders vraagt zich af of je daarmee werkelijk het duurzame voortbestaan zeker stelt.

Dirkmaat noemt orchideeën als voorbeeld.

Griekspoor erkent dat bij aanwezigheid van orchideeën - zoals op de Slikken van Flakkee - de begrazing daarop afgestemd dient te worden. Bij de Oostvaardersplassen, die botanisch gezien minder interessant zijn, is de vegetatie echter minder belangrijk.

Keulartz werpt de vraag op of grote grazers voornamelijk vanuit hun instrumenteel belang als maaimachines voor het ecosysteem moeten worden beschouwd.

19. In een bepaald gebied liep een hengst die qua afstamming niet zo gunstig was om mee verder te fokken. Die is dit voorjaar gecastreerd. Dit is een juist beleid.

A. Eens

B. Oneens.

De Jongh toont zich verbaasd over het feit dat een dergelijke hengst met verkeerde genen überhaupt geïntroduceerd is. Bovendien is er een acceptabeler alternatief voor castratie, namelijk sterilisatie, hetgeen minder of vrijwel geen invloed heeft op het gedrag.

Meisner geeft toelichting over dit voorbeeld. Het betrof een hengst met overerfbare witte aftekening die een grotere kans op allerlei blessures indiceren. Zij erkent dat de beslissing tot introductie op een vergissing berustte.

Iemand anders merkt op dat zo'n afwijkend dier ook geboren had kunnen worden in de bestaande populatie.

Meisner concludeert dat men bij de Stichting Ark bezig is met een proces van verwildering of domesticatie.

Loonen stelt dat je soms tot eliminatie van dieren met ongewenste genen moet overgaan omdat je je wilt presenteren als ruige, wilde natuur, waarin bijvoorbeeld zwartbonte heckrunderen niet zouden passen. Het Europese wilde paard, het konikpaard, is anders dan het huispaard.

Dirkmaat vindt dit uitsluitend een PR-probleem dat voortvloeit uit de ontorechte claim dat je te maken hebt met een echt oerrund.

Griekspoor meent dat het uitgangspunt moet zijn dat je wilde dieren wilt hebben, die met minimale zorg kunnen overleven. Bij een sober, terughoudend beheer komen vanzelf die eigenschappen te voorschijn die passen bij het gebied.

Cnoop Koopmans acht het het beste om de 'verkeerde' dieren vanzelf te laten uitsterven; in een natuurgebied moet je niet willen fokken. Je streeft ernaar dat dieren zo natuurlijk mogelijk leven.

21. Van een zorgplicht voor individuele wilde dieren in de vrije natuur kan geen sprake zijn.

A. Eens

B. Oneens.

Wallis de Vries merkt op dat de cruciale vraag natuurlijk is wat je onder 'vrije natuur' moet verstaan; al naar gelang daarvan zou je verschillende gradaties van zorgplicht kunnen onderscheiden. Hij zegt te gruwen van de gedachte dat je voor alle dieren zorgplicht zou hebben en wil geen menselijke normen opleggen. Dirkmaat reageert door te stellen dat dit een uitvloeisel is van het drama waarmee we in Nederland te maken hebben en keert zich nogmaals tegen de bravoure-praat om nieuwe natuur te ontwikkelen en de oude natuur te laten verkommeren. Het cadmium-gehalte in dassen is veel te hoog, waardoor ze tegen hun zesde jaar dood gaan...maar de meeste zijn tegen die tijd "gelukkig" allang doodgereden. We hebben een natuur die zich moet legitimeren zo gauw hij buiten het officiële natuurgebied komt; de pinksterbloem, de steenuil. Er zijn 650 Rode Lijst Soorten, er zit geen zalm in de Rijn. Pas als we verduurzamen komen de dieren vanzelf wel terug.

Cnoop Koopmans meent dat artikel 36, lid 3 van de Gezondheids en Welzijnswet voor Dieren een 'bespottelijke bepaling' is, een lapsus van de wetgever.

Oosterbaan stelt dat het in de natuur niet om het individu, maar uitsluitend om de soort gaat.

Gabor zou in een toespraak als zijn visie hebben uiteengezet dat we moeten streven naar leefgebieden

waarin dieren zichzelf kunnen handhaven (echter afgezien van de aantalsregulatie). De mate van zorgplicht hangt van de situatie af.

Dirkmaat wil een actievere interpretatie van de zorgplicht; niet dat de natuur totaal afhankelijk wordt van onze zorg, zoals een "Blauwe Reiger-Restaurant" maar het moet wel meer zijn dan een gedoogplicht. Er moet een plicht zijn ten aanzien van individuele dieren vanwege hun intrinsieke waarde. Mensen mogen niet zomaar een vogel die in hun dakrand nestelt neerschieten en zich dan later verontschuldigen met 'Ik wist niet dat het een beest van de Rode Lijst was.' Dirkmaat acht echter een precieze wettelijke formulering niet mogelijk.

Iemand spreekt tenslotte zijn zorg uit dat je met een zorgplicht de natuur nog afhankelijker van ons maakt dan zij al is.